SZOCIALIZMUS KÖNYVTÁRA

1. SZÁM

Ára: 1·30 P

RUDOLF ABRAHAM

A MODERN SZOCIALIZMUS ELMÉLETE

FORDÍTOTTA:
MÓNUS ILLÉS

BUDAPEST, 1934
NÉPSZAVA-KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA

Előszó a harmadik kiadáshoz.

Néhány hónappal e könyv megjelenése után már szükségessé vált a harmadik kiadás. Ez a mindenfelől megnyilvánuló élénk érdeklődésnek köszönhető.

Ebben a kiadásban *a szocializmus fogalmáról* írott fejezet új. Azt a szándékomat, hogy ezt a könyvecskét még jobban kibővítsem és részben átdolgozzam, hogy a kritika némely értékes ösztönzésére figyelemmel legyek, a már amúgy is magas önköltségi árakra való tekintettel el kellett ejtenem.

Berlin, 1922 október.

Rudolf Abraham.

Előszó a magyar kiadáshoz.

Régóta éreztük a modern szocializmus elméletébe bevezető könyv hiányát. Ilyen könyvet keresett a magyar munkásság, a magyar értelmiség; ilyen könyv után vágyódott a háború és forradalmak után felnőtt nemzedék, amelynek érdeklődését korunk társadalmi eseményei természetszerűen felkeltették. A kiélezett társadalmi harcok az elvont társadalmi problémákat rendszerint a közérdeklődés körébe vonják. E közérdeklődés kielégítése fontos feladat, ha nem elégszünk meg a marxista és antimarxista jelszavakkal, amelyeket a köznapi harcok produkálnak. Mennél nagyobb hevességgel és gyűlölködéssel fordultak a szocializmus ellen és támadt „marxista front", vagy kiépítették ellenfeleink a maguk „antimarxista frontját", annál inkább növekedett a vágy a marxizmus igazi megismerésére.

Marx Károly tanai iránt nagyobb az érdeklődés, mint bármikor azelőtt.

Rudolf Abraham könyvében, *„A modern szocializmus elméleté"*-ben megtaláljuk azt a tárgyilagos, minden tekintetben megfelelő alapvető munkát, amelyet nyugodtan adhatunk a magyar munkásosztály és a szocializmus iránt érdeklődők kezébe. *Mi* is hangsúlyozzuk — miként a szerző —, hogy ez a könyv csak kitűnő *bevezető* munka a marxista gondolatrendszerbe, amelynek tanulmányozását és alapos megismerését megkönnyíti és lehetővé teszi.

A könyv végére irodalmi tájékoztatót csatoltunk azok számára, akik az egyes közgazdasági, történelemszemléleti, filozófiai kérdéseket közelebbről akarják megismerni és tanulmányozni.

A fordító.

Tartalomjegyzék.

ELSŐ FEJEZET.

Szocialista rendszerek.

A) A szocializmus fogalma.

Mindenki beszél a szocializmusról, de ha megkérdezzük, hogy mit értenek alatta, csak kevesen tudják a szocializmus fogalmát tisztán meghatározni. Ezen nem szabad csodálkozni, mert nem is olyan egyszerű a szocializmus fogalmának meghatározása valamennyire is kielégítő módon és számtalan tudós minden fáradozása sem vezetett még a fogalomnak olyan meghatározására, amely általánosan elfogadható volna.

A meghatározás nehézségének különösen két oka van:

1. A szocializmust tekinthetjük tudománynak vagy gyakorlati mozgalomnak, törekvésnek vagy célnak, vagy akár elgondolt állapotnak, sőt felfoghatjuk politikai rendszernek, vagy ezen túl kultúrideálnak, vagy világszemléletnek is. Mindezek a meghatározások kétségkívül találók: a szocializmus valóban tudomány és mozgalom, cél és kultúrideál stb., de e meghatározásoknak az a hiányossága, hogy ezek mindegyike az egésznek csak egy részét ragadja ki, anélkül, hogy a fogalmat teljesen felölelné.

Nem elég a szocializmust *vagy* törekvésnek, *vagy* célnak nyilvánítani: *a szocializmus mind a kettő* és még ennél sokkal több! A szocializmus minden lényeges részét *egy* meghatározásba összefoglalni: ez feladatunk nagy nehézsége, melyet eddig még nem sikerült elhárítani.

2. Láttuk, hogy a szocializmus alatt egyrészt meghatározott törekvést, másrészt meghatározott célt érthetünk. De még nem beszéltünk arról, hogy *miféle célt és miféle törekvést?* Eddig csak üres fogalomhéjat kaptunk, amelyet most tartalommal

kell megtöltenünk. És itt mutatkozik új és talán még nagyobb nehézség: a szocialista gondolat nem a jelenben és nem a közelmultban született meg, hanem már ezeréves multra tekinthet vissza. Igaz, hogy amit ma általában szocializmus alatt értenek, *a proletárszocializmus,* nem régi keletű, alig százéves. De már régen, még mielőtt a proletárszocializmus keletkezett, mielőtt modern értelemben vett munkásosztály egyáltalán létezett volna, férfiak léptek föl, akik a kizsákmányoláson és elnyomatáson alapuló társadalommal egy új kultúrideált állítottak szembe, s akiknek eszméire, sőt alapelveire a modern szocializmus szellemi ősei továbbépítették a mai modern szocializmust.

A tudományos szocializmust, mint eszmevilágot, *Marx* és *Engels* nem a semmiből alkották meg, hanem hosszú fejlődésre volt szükség, amíg ez a teljességig jutott el. Az a kérdés: meghatározásunkban csak arra szorítkozzunk-e, ami a mai modern szocializmusban mint szocialista eszme jut kifejezésre, vagy pedig olyan meghatározást alkossunk, amely a modern szocializmus előfutárait is magában foglalja? Világos, hogy a fogalom annál üresebb és tartalmatlanabb lesz, mennél tágabbra vonjuk határait és mennél többet akarunk belefoglalni. Mégis ezt a tágabb értelmezését választjuk olyan okokból, amelyek később világosan kitűnnek és keressük a szocializmusnak olyan fogalmát, amely az egymástól annyira különböző egyéniségeket, mint *Plátót,* a régi görög filozófust és *Marx Károlyt, Owen Róbertet,* az angol emberbarátot és *Lenint,* a bolseviki vezért magában foglalja. Közelebbi meghatározásnál látni fogjuk, hogy ezeknek a férfiaknak alapfelfogása végső fokon közös; alaptörekvésük azonos, ha gondolataik és cselekedeteik részleteikben méginnyira is különböznek egymásétól. Én ezt így fogalmaznám meg: *közös az a törekvésük, hogy az emberi együttélés alapjául a társadalmi elv helyébe a közösségi alapelv helyeztessék.*

Most már van a szocializmusról tág, tartalomra egészen általános fogalmunk. Összefoglalva azt mondhatjuk:

Szocializmus alatt értjük mindama törekvéseket, valamint ezeknek a törekvéseknek célját is, amelyek az emberi együttélés alapjául a társadalmi elv helyébe a közösségi elvet helyezik.

Ez a kissé nehézkes meghatározás is — amely azonban előttem minden szocializmus lényegét talán a legjobban világítja meg — még közelebbi magyarázatra szorul. Ebben a meghatározásban egyben azt is mondjuk, hogy minden szocialista gondolkodó lényeges törekvése volt az emberi együttélés új alapjának elérése, új társadalmi rendszer bevezetése. Ennek legfőbb kifejezője a *közösségi* elv, melyet minden szocialista gondolkodó — tudatosan vagy tudat alatt — szembeállított a *társadalmi* elvvel.

De mit értünk már most *„társadalmi* elv" és mit értünk *„közösségi* elv" alatt?[1]

Társadalmi elv alatt értjük az emberi együttélés eddigi rendjét, mely a *„mindenki önmagáért és Isten mindenkiért"* alapelven nyugszik. Ez az *önzés alapelve,* amely minden emberben ellenséget lát, akit túl kell szárnyalni, meg kell semmisíteni; akivel szemben bizalmatlanok vagyunk és ezért szabályos szerződést kötünk vele, nehogy becsapjon. A társadalomban senki sem tesz semmit a másik kedvéért. Itt csak az „adok-veszek" elve érvényesül, azaz, ha *A B*-nek tesz valamit, akkor ezt *B*-nek ugyanolyan értékű ellenszolgáltatással vagy megfelelő csereeszközzel, pénzzel kell megfizetnie. Az egyes ember nyereséghajhászása; a mindenki harca mindenki ellen, — ez a *„társadalom"* jellemző alapvonása.

Ezzel szemben egészen más a *„közösség"* alapelve. Itt ez a jelszó érvényesül: *„egy mindenkiért és mindenki egyért".* Itt nem kell pontosan és aggodalmasan leméricskélni a kölcsönösen egymásnak tett szolgálatokat, hanem mindenki igyekszik a másiknak és valamennyinek, a közösségnek, erejéhez mérten szolgálatára lenni és ezért mindenki mindenből szükségletei szerint részesül. Nincsenek formális társadalmi szerződések, melyek a kölcsönös bizalmatlanság kifejezői. Csak barátságos megegyezés van. *Harc és ellenségeskedés* a *társadalom* ismertetőjelei, *harmónia és testvériség* a *közösségé.*

[1] A társadalom és közösség fogalmát *Tönnie* filozófus terminológiájából veszem át, anélkül hogy „A közösség és társadalom" című művében kifejtett tanait elfogadnám.

Mi, szocialisták, arra törekszünk — mint mondottuk —, hogy az emberi együttélés legmagasabb formája a jövőben a *közösség* legyen.

Az emberiség eddigi története is megvalósított már közösségi formákat. Elég, ha az őskereszténység és a középkor kommunista szektáira gondolunk. Polgári tudósok a *„hazát“* is közösségnek tekintik. Ez nem fedi teljesen a tényeket, mert az állam különböző polgárai között egyáltalán nem uralkodik az a testvéri szellem, amelyről fentebb szó volt, hanem csoportok és osztályok harcolnak egymás ellen társadalmi érdekeikért. Éppen a *„haza“*, helyesebben az állam tipikus példája a társadalmi rendnek.

Inkább lehetne fölfedezni a közösséget a *családban*, ha a modern idők kulturátlansága nem tépte volna szét a házastársak, szülők és gyermekek közösségi kötelékét is, hogy helyébe az „adok-veszek“ elvet tegye a családi élet alapjává.

Valóságos közösséget a mai időkben csak a *barátság* nyujt, magasabb, ideálisabb értelemben: barátjával az ember nem köt szerződést, amely a kölcsönös szolgálatokat leméreé; a barátságban nincs *„szolgáltatás és ellenszolgáltatás“*; de egyik a másiknak annyit ad szellemi és erkölcsi értékekben, amennyit adni tud, anélkül, hogy törődne azzal, vajjon a szolgáltatásért kap-e ellenértéket? A modern munkásszervezetekben már megvannak a közösség csirái: a *közösségen* felépült szolidaritás eszméje; mindenki önzetlenül dolgozik a másikért és mindenki az összesség szolgálataira van ráutalva.

Társadalom és közösség — az emberi együttélés e két nagy ellentéte — összeegyeztethetetlenek, mint a tűz és a víz. És az emberiséget a *társadalom* barbarizmusából a *közösség* tiszta birodalmába vezetni, — ez az a nagy feladat, amelyet a különböző korok szocialistái maguk elé tűztek. Ez évezredek szocialista gondolkodásának, minden szellemi munkának legbensőbb magva.

B) Utopikus és modern szocializmus.

Az előző fejezetben a szocializmusnak egészen általános, minden válfaját felölelő értelmezését adtuk, de közben az egymástól eltérő szocialista rendszerek különbözőségét nem vettük figyelembe. Már említettük, hogy a fönt vázolt és minden szocialista gondolkodó közös ideálján túl, a különböző szocialista gondolkodók egynémely dologban eltérnek egymástól.

A szocialista gondolatvilágban tisztán és világosan *két irányzatot* különböztethetünk meg, amelyekbe a különböző szocialista rendszerek sorozhatók:

1. *utopikus*, vagy természetjogi szocializmust, amelyet *„racionális“*, észszerű szocializmusnak is neveznek;

2. fejlődéstörténeti, modern, vagy tudományos szocializmust: *a marxizmust.*

Valamennyi szocialista elmélet, valamennyi szocialista gondolkodó besorozható e két irányzat egyikébe. A mi feladatunk most, hogy mindazt, ami a szocialista rendszerekben közös és mindazt, ami egymástól megkülönbözteti őket, megállapítsuk.

Közös az utopikus és a modern szocializmusban:

1. az *ellentét* az uralkodó társadalmi renddel szemben;

2. a *cél:* a kizsákmányolástól és elnyomatástól mentes társadalom.

Az eltérés nyomban mutatkozik, mihelyt:

1. ennek a *célnak* közelebbi megjelöléséről van szó. Az utopikus szocializmus bőven és részletesen megrajzolja a *„jövő államát“*, amelynek *„észszerű“* és *„igazságos“* berendezését olyan pontosan érzékelteti, mintha már ma valóság volna. Az utopizmus ismertetőjele, hogy irodalmi művei gyakran nem mások, mint olyan országok szociális és társadalmi állapotainak leírásai, amelyek a valóságban nincsenek és csak íróik fantáziájában élnek. Innen van görög eredetű elnevezése is, *„Utópia“*, amely Nincs-országot, vagy ahogy *Kautsky* mondja: *„Seholországot“* jelent. Hogy ez az elképzelt, sóvárgott jövő állama részleteiben milyen, afelől az utopisták vágyaikban is messze eltérnek egymástól. Másként képzeli ezt például *Mórus Tamás* és másként *Fourier*.

Most csak az a lényeges, hogy az utopisták az eljövendő birodalom kiszínezésére fektetik a fősúlyt. Főként ebben különböznek a *modern szocialistáktól,* akik általában joggal hárították el maguktól a jövő

államának részletes „*bemutatását*“ és csak arra szorítkoztak, hogy a termelőeszközök társadalmosítására, az osztályellentétek megszüntetésére és minden ember egyenlő fejlődési lehetőségére, mint a jövő társadalmának alapelveire mutassanak rá.

A célkitűzés különbözősége közvetlenül rávezet bennünket:

2. *a módszerek,* illetve a szocialista szemlélet megalapozásának különbözőségére is. Ez voltaképpen az ugrópont, a lényeges eltérés az utopikus és a modern szocializmus között.

a) Az utopisták követeléseiket *természetjogilag* indokolják meg. Ők a fennálló „*természetellenes*“ társadalmi renddel egy jobb, szerintük „*természetes*“ társadalmi rendet állítanak szembe. Más szavakkal: az utopisták erkölcsi követeléseket állítanak föl és ezeket nem a meglévő viszonyokból, hanem saját, magasabb erkölcsi felfogásukból merítik.

Az utopisták — ahogy az osztrák *Friedrich Adler* mondja — *feltalálók.* Feltalálói egy új, eddig ismeretlen társadalmi rendnek. Az utopizmus megmondja mi a *jó,* ennélfogva ennek így *kell* lenni.

b) A modern szocialisták — elsősorban *Marx és Engels* — a szocialista célt *történelmileg,* a történelem eddigi lefolyásából és a meglévő viszonyok felismeréséből vezetik le. Az ő számukra nincs „természetes“, idő és tér fölötti, magasztos társadalmi rend, hanem minden korszaknak „természetes“ a maga társadalmi rendje és mint a költő mondja Mefisztóval:

> „Minden, ami létre kel,
> Megsemmisülést érdemel.“[2]

A marxizmus nem állít föl erkölcsi követelményeket, hanem megmondja azt, aminek tudományos felismerés szerint be kell következnie. *Marx* — ismét *Friedrich Adler*-t idézzük — nem feltalálója eddig nem létezett dolgoknak, hanem *fölfedező,* aki olyan állapotokat fedett föl, amelyek addig ismeretlenek voltak, de csirájuk már

[2] *Kozma Andor* fordítása.

a fennálló társadalmi rend méhében szunnyadt. Röviden: a modern szocializmus megmondja, mi a *szükséges* és ennek ezért jönnie *kell* és jönni is *fog.*

3. További lényeges eltérés az utopikus és modern szocializmus között a *taktikában* és a célhoz vezető helyes út fölismerésében van. Ez az ellentét szükségszerűen következik az eddigiekből.

a) Az utopisták, ha egyáltalán felvetik a *célhoz* vezető út kérdését (ami a legritkábban fordul elő), a szocializmust úgyszólván „*csinálni*“, mesterségesen akarják előállítani. Azt hiszik, hogy csak egy lángelme tervére van szükség, hogy minden ember a szocialista rend kitűnőségéről meggyőződjön és ennek a világnak gazdagjai és hatalmasai önként lemondanak majd minden előjogaikról, sőt az új rend felépítésének segítségére sietnek!

Ehhez ők célravezetőnek, a rábeszélés mellett, mindenekelőtt a *szociális kísérletet* tekintik. Az utopisták, saját terveik szerint, számtalan kommunista közösséget létesítettek, hogy a példa vonzóerejével eszméiknek híveket szerezzenek és ezzel a jövő társadalmának magvát elhintsék. Mindezek a kísérleti telepek, mint kommunista szigetek, egy velük ellentétes világ közepette azonban nem soká tudtak fennmaradni.

Az osztályharcot és forradalmi tevékenységet, mint célhoz vezető eszközöket, az utopisták elvetik. Ők egyáltalán nem támaszkodnak a proletariátusra, mint osztályra és nem lépnek fel mint a bérmunkásság képviselői, hanem, mint minden szegénynek és elnyomottnak a védelmezői. És ez nagyon is érthető, mert az utópizmus virágzásának idejében *nem is volt még öntudatra ébredt és saját erejét felismert bérmunkásosztály.* A modern proletariátus még gyerekcipőiben járt és amikor osztályöntudatra ébredt, akkor már szükségszerűen *túl volt* az utópizmus zavaros korszakán.

b) A modern szocializmus nem akar mesterségesen társadalmat „csinálni“, hanem mindent a *szükségszerű fejlődéstől* vár. Ezt a fejlődést

lehet emberi beavatkozással *feltartóztatni vagy siettetni,* de soha tartósan és döntően irányától eltéríteni nem lehet. Nem a *„lángelme“* fogja a jövő társadalmát valamely okos terv feltalálásával megvalósítani, mert az egyes ember erejét felülmúlja, hogy a világtörténelem útját megszabja.

De a modern szocializmus elveti a gazdagok és hatalmasok segítségébe vetett reménységet is, mint utopikust, mert az uralkodó osztályok sohasem szánják rá magukat arra, hogy önként átengedjék a helyüket. Amennyiben szükséges az emberi beavatkozás, hogy az elkövetkezendő fejlődést *siettessük* és az akadályokat az útból *eltakarítsuk,* a modern szocializmus ezt a beavatkozást csak *alulról, az elnyomott munkásosztálytól várja.*

A modern szocializmus a proletariátusra apellál, amely *Marx* idejében egyre inkább felszabadította magát a polgárság gyámsága alól és tudatára jutott, hogy többé már nem a legalsó réteg, a polgárság „függvénye“, hanem önálló osztály. A proletariátus *osztályharcával* (amint tudjuk, az utopisták erről hallani sem akartak!) nem ugyan az eljövendő fejlődés irányát formálja, hanem saját osztályérdekeit védelmezi, miközben az automatikusan végbemenő átalakuló folyamatot tudomásul veszi. Ebből következik, hogy a modern szocializmus minden szociális *kísérletet* ellenez. Világosan felismeri annak lehetetlenségét, hogy a kapitalizmustól uralt környezetben mesterségesen alkosson szocialista szigetet, mint ahogy általában a társadalmi fejlődésben rövid életet jósol minden mesterséges alkotásnak és csak a természetes adottságok útján keletkezett viszonyok létjogosultságát ismeri el.

Mindent egybevetve, az utopikus és a modern szocializmus közötti különbséget így foglaljuk össze:

Az utopisták kívánják és remélik a jót és a szépet, Marx kutatja a valóságot és felismeri a szükségest.

Az eddig elmondottakból most már a következő fogalommeghatározást kapjuk:

Utopikus szocializmus alatt a szocializmusnak azt a fajtáját értjük, amely elsősorban a jövő államának kiszínezésével és leírásával foglalkozik, célját természetjogilag indokolja meg és a célhoz vezető utat vagy egyáltalában nem, vagy a valóságtól elvonatkoztatva keresi.

Modern szocializmus alatt a szocializmusnak azt a fajtáját értjük, amely a jövő államának kiszínezését elhárítja magától, célját fejlődéstörténetileg alapozza meg és magát a *fejlődést,* valamint *a proletariátus osztályharcát,* a szocialista társadalom hajtóerőinek tekinti.

C) Utópikus rendszerek.

Eddigi fejtegetéseink során a szocialista rendszerek két nagy csoportját ismertük meg. A következő fejezetek kizárólag a *modern szocializmus* tanításaival foglalkoznak, mert hiszen ezek alkotják a proletármozgalom szellemi alapjait. Az utopikus szocializmus ma már gyakorlatilag túlhaladott. Már nincs komolyan veendő szocialista mozgalom, amelyik manapság *Pláto, Morus, Fourier* vagy más utopista tanításaira támaszkodna. Nem akarjuk azonban elvitatni, hogy az utopizmus az évszázadok szocialista szellemtörténetében nagy és akkoriban szükséges feladatot teljesített. Nem válhatott ugyan egy célját és útját világosan látó szocialista *mozgalommá,* de az utopisták gondolataik erkölcsi erejével *fölrázták* a szellemeket. A modern szocializmus szellemileg közvetlen hozzájuk kapcsolódik. Legyünk tisztában azzal is, hogy egyik-másik gondolat, amelyet az utopista szocialisták és az utopikus szocializmus először juttattak kifejezésre, a modern szocializmus elidegeníthetetlen szellemi kincsévé vált. Mindez szükségessé teszi, hogy az utopikus szocializmus sajátságainak megismerése után néhány jelentős utopikus rendszert megbeszéljünk.

Valamennyi utópia két csoportra oszlik. Az egyik csoportot *reakciósnak,* multba, hátrafelé nézőnek, a másik csoportot *haladó,* előre irányuló utó-

pizmusnak nevezzük. Ennek a megkülönböztetésnek az értelme a következő:

Az ókor és legnagyobbrészt a középkor utópikus rendszerei nem abból a kívánságból vagy vágyból születtek, hogy egy teljesen új társadalmi rendet létesítsenek, hanem vissza akarták hozni és újból be akarták rendezni a már egyszer túlhaladott társadalmi állapotot. „Az emberiség szebb ősállapota", „az elveszett paradicsom" — így mondották — utáni vágyakozásuk a gyökere ezeknek a korai utopikus rendszereknek. Áll ez azokra az utópiákra, melyek az ókori Görögországban keletkeztek. Ez áll *Plátó*, a filozófus, ideális államára is, de leginkább vonatkozik a későbbi ó- és középkori keresztény kommunizmusra. A *keresztény* kommunizmust szerzetesszekták hirdették, ők folytattak harcot az egyház erkölcsi süllyedése ellen, amely a világi hatalom és a fény utáni szüntelen törekvésből származott és közben megfeledkezett Krisztus tanításairól és az őskereszténység kommunista alkotmányáról. „Félre a látható egyházzal, vissza az őskereszténységhez!"[3] — ez volt az akkori idők rajongóinak csatakiáltása, akik nem akarták a fejüket törni célhoz vezető út fölött és éppen ezért az utopisták csoportjához tartoznak.

E hátratekintő, visszavágyakozó, reakciós utopisták közé tartozik a szerzetes *Tomasso Campanella* is (16—17. század), ez a fanatikus, a világtól idegen rajongó, aki életének harminc esztendejét kazamaták börtönrácsai mögött töltötte, de akinek eszméi a gondolatok nagy gazdagságáról tesznek tanuságot. Mindezekben a reakciós, multba néző utópiákban közös vonás, hogy noha nagyon szép célt tüntetnek föl előttünk és csodálatos idegen világba visznek el bennünket, azonban anélkül, hogy megmondanák: hogyan érhetjük el, hogyan valósíthatjuk meg e csodálatos szép világot? Álmodozók ők, akiket tiszta, *célkitűző* utopistáknak nevezünk.

A célkitűző utopisták, mint ilyenek, ellentétben állanak az előrenéző, haladóirányú utopistákkal,

[3] *Látható* egyház a szervezett vallásos közösség, egyházi funkcionáriusok, egyházi birtokok, az egyház világi vagyona. Ezzel ellentétben *a láthatatlan egyház* a lélek belső tartalma, a kereszténység vallási és erkölcsi tanítása.

akiket *útmutató* gondolkodóknak nevezhetünk. Ezek a gondolkodók részben a középkorba, de nagyrészben már az újkorba, nevezetesen a 19. századba tartoznak. Az első közülük az angol kancellár, *Mórus Tamás.* Főműve *„A legjobb államrendről és Utópia szigetéről"* címet viseli.[4] Itt jelent meg az „Utópia" szó először az irodalomban, ebben az 1515-ben megjelent műben. Mórus munkáját mindenkinek ajánljuk tanulmányozásra. *Mórus* az akkori Anglia társadalmi állapotainak éles kritikájából indul ki. Ez a kritika, egy államférfiúnál, bámulatos nyiltsággal van megírva. A mű második részében az „újonnan fölfedezett" *Utópia* szigetén uralkodó ideális társadalmi állapotokat írja le. Az *Utópia* ismertetésére az útleírás formáját választja. A valóságban *Utópia* szigete nem létezik, ez csak *Mórus Tamás* képzeletének alkotása. *Utópia* = Seholország. A legfontosabb azonban, hogy az a kép, amelyet *Mórus* itt, mint a követésre méltó, példás és jó államélet ideálját elénk állít, már nem nyúl vissza az *ősállapothoz,* hanem egészen *új* állapotot vetít elénk. Néhány gondolatát kell csak fölemlítenünk, — így az általános munkakötelezettségről, a választott államfő bármikor való elmozdíthatóságáról, a termelőeszközök állami birtoklásáról —, hogy lássuk: *Mórus Tamás* már *nem* az őskereszténység követője, hanem egészen új és nagy kultúrcél felé irányítója, hanem célkitűző alkotó gondolkodó volt. Ő már nem a célkitűző utopisták közé tartozik, mert azt is megmondja, hogy *milyen* úton véli az ideális állam megalkotását. Nem népmozgalom hívta életre az új államot, hanem a bölcs Utópus herceg. Egy filozófus, fölvilágosult fej az alkotója ennek a kommunista életközösségnek. Ez az út — egy herceg mint a kommunista életközösség alkotója! — ma alig látszik előttünk járhatónak. De már maga az a tény, hogy *Mórus* a célhoz vezető *utat* fölvetette és erre felelt is (ha nem is kielégítő módon), magasan kiemeli az őt megelőző „tiszta" utopisták sorából. *Mórus* után komoly gondolkodó — eltekintve Campanellától — nem tudott már e kérdés mellett elmenni és nem tudta a célhoz vezető utat figyelmen kívül hagyni. Ez *Mórus Tamás* mara-

[4] *Thomas More:* Utópia. Megjelent magyarul is.

centrációját, olyan jelenséget, amelyet *Marx Károly* is csak később és tudományosan mutatott ki. *Fourier* kesernyés, egyébként humoros, szatirikus kritikus; a jövő kiszínezésében mégis fantaszta. Azt hiszi, hogy eszméinek megvalósítása után az emberek 144 évig fognak élni és négy métermázsa lesz a súlyuk, a tengernek limonádé-íze lesz és ehhez hasonlókat. *Fouriert* fantasztikus elképzelései miatt „bolondnak“ mondták, akit nem kell komolyan venni. Mi azonban nem akarjuk félreismerni azt, ami benne értékes volt, nevezetesen azt az éles, metsző kritikát, amelyben a polgári társadalmat és a világot részesítette, továbbá az ösztönről szóló, mély pszichológiai rendszerét és mindenekelőtt a *vonzó munka* eszméjét.

Már sokkal modernebbül hatnak ránk *Saint-Simon* eszméi, noha ezek sokkal régebbiek *Fourier*-nél. *Saint-Simon,* aki régi nemesi családból származott, sokoldalú, ragyogó, gazdag szellem. Jelleme és nagyon mozgalmas élete szinte kikövetelik a *Lassalle*-val való összehasonlítást — ahogy *Friedrich Muckle, Saint-Simon* életrajzírója találóan megállapítja. *Saint-Simon* nem volt elvonult, elkeseredett gondolkodó, mint *Fourier* és nyomorúsága ellenére is utolsó leheletéig megóvta lelkesedését eszméjéért. Ez a lelkesedés még ma is átüt utolsó, mélyen megrázó, prófétai szavain, melyeket ez a nemes gróf halálos ágyánál összegyülekezett barátaihoz és tanítványaihoz intézett. Olyan szavak ezek, melyeket a szocializmus minden harcosának mélyen szívébe kellene vésnie:

> „Ti olyan időnek mentek elébe, amelyben a jól kombinált erőfeszítés határtalan eredményhez fog vezetni. *Rodriguez*[5] ne felejtsd el: *nagyot alkotni csak lelkesedéssel lehet.* Egész életemet egyetlen gondolatba foglalom össze: valamennyi embernek legszabadabb fejlődését lehetővé tenni.“

Saint-Simon szociális elmélete *Fourier*-vel ellentétben az osztályharcos gondolatot képviseli, de nem a munkásosztálynak a burzsoáziával szemben, hanem a *„nemzeti“* pártnak a *„nemzetietlennel“* szemben. A nemzeti párt alatt az ipari polgárságot és a bérmunkásságot érti, akiket mint ipari osztály foglal össze és szembeállítja a nemességgel. A proletariátust, mint önálló osztályt, *Saint-Simon* még nem ismeri. A munkásoknak is igazságot akar szolgáltatni, de ezt az igazságot a munkások ne harcolják ki maguknak, hanem abban mint a burzsoázia szociális szellemtől áthatott jótéteményében részesüljenek. *Saint-Simon* is a legnagyobbak, nevezetesen Európa királyainak belátására számít, akiket az Ipar Világszövetségében kíván egyesíteni és éppen ezért őt is utópistának kell tekintenünk, aki a szocialista tudománynak nagyon fontos alapját rakta le és a rákövetkező évtizedek bölcsészeti gondolkodását nagy mértékben befolyásolta; kiváltképpen tőle származnak a *Marx* által később teljesen kifejtett gazdasági vagy materialista történelemszemlélet első kísérletei.

Saint-Simonnak legutolsó műve, *„Az új kereszténység“* túláradó vallásos rajongástól áthatott. Ez a nagyszívű gondolkodó ebben a művében *új vallást hirdet:* a felebaráti szeretet vallását, a munka evangéliumát. A szocialista gondolat különösen tisztán jut kifejezésre benne, a maga vallásos módján.

Egészen más egyéniség lép elénk a harmadik nagy utopistában, az emberbarát *Owen Róbertben,* aki, bár szegény családból származik és saját erejéből tekintélyes állásba, önálló ipari vállalkozóvá vergődik fel, *egész életének művét és szerencséjét a munkásságnak áldozza. Owen* működésének sajátossága nagyrészben Anglia sajátos viszonyaiból adódik. Anglia társadalmi viszonyai sokkal fejlettebbek voltak abban az időben, mint Franciaországé vagy Németországé. *Owen Róbert* csak Angliában léphetett föl, a modern szocializmus is csak Angliában keletkezhetett. Hiszen elsőízben Angliában ment végbe az áttérés a kézműiparról a gépiparra, nagyüzemi termelésre; a modern Angliában volt először bérmunkásság; itt kellett tehát legelőször és különös kiélezettséggel kialakulniok ama nagy problémáknak is, melyek akkor napirendre kerültek és nagyrészben még ma is megoldásra várnak. Abban az időben, amikor *Owen* föllépett, az angol munkás-

[5] *Rodriguez* francia bankár barátját és tanítóját, *Saint-Simon*-t, élete utolsó éveiben magához vette és így megmentette az éhhaláltól.

osztály az elképzelhető legnyomorultabb helyzetben volt: korlátlan munkaidő, alacsony munkabér, női és gyermekmunka a legszégyenletesebb formáiban, példátlan lakásnyomorúság, a gyári munkásvédelem és az iskoláztatás hiánya. Mindez együttvéve az angol munkásságot abban az évtizedben akaratnélküli tömeggé, baromi sorsba jutott csordává változtatta, akik fizikai és kulturális lesüllyedtségükben egyszerűen képtelenek voltak sajátmagukon segíteni. Úgy látszott, hogy az angol munkásosztály testi, szellemi és erkölcsi pusztulásnak esik áldozatul. Ekkor lépett föl *Owen Róbert*, „a *szociálpolitika* szellemi atyja" — ahogy joggal nevezték őt —, „egy férfiú, jellemének magasztosságig gyermeki egyszerűségével, egyben az emberek született vezetője, mint kevesen mások". (Engels.)

Owent is utópistának tekintjük és ennek is megvan a maga oka: egyáltalában *nem* ismerte föl a szocializmus fejlődéstörténeti szükségességét. Pedig éppen ez jellemzi a modern szocialistákat. Történelmi éleslátás tekintetében *Owen Saint-Simon* alatt áll. De ezenfelül *Owen* is egyike a szociális kísérletezőknek: Amerikában kommunista telepet, Angliában munkásbörzét alapított, ahol a pénzforgalom kikapcsolásával, a munkaidőnek mint értékmérőnek alapulvételével akarta a munkatermékeket egymással kicserélni. Mindkét vállalkozása meghiusult és *Owennek* egész vagyonába került.

Sokkal nagyobb jelentőségű azonban *Owen* működésének másik része, amely a szocializmus utopikus korát messze túlszárnyalta, sőt belső tartalmánál és eszméjénél fogva a munkásmozgalom legmodernebb és legfejlettebb korszakához tartozik. Ez a szociális reform, a szociálpolitika terén való tevékenysége. Gyapjúfonóüzemében, *New-Lanark*-ben, ahol 2500 munkást alkalmazott, megrövidítette a munkaidőt, fölemelte a munkabéreket, a munkások gyermekei számára iskolákat rendezett be, fogyasztási szövetkezeteket létesített és még sok más reformmal a munkások számára egyszerre emberi létet teremtett. A newlanarki tanítások azóta az egész kultúrvilágot meghódították. New-Lanark óta a szocializmus, mielőtt még tudománnyá és szervezett mozgalommá lett, már *gyakorlati valósággá vált*. A munkásosztály szociális helyzetének javítása nélkül, amely New-Lanark-ből indult ki, az egész modern munkásmozgalom elképzelhetetlen volna. *Owen Róbert* New-Lanark-ben többet és nagyobbat alkotott a szocializmus számára, mint amennyit elődei és sokan utódai közül megkísérelték. Röviden: New-Lanark, a szó igazi értelmében, a világtörténelem fordulópontjává vált, melynek a jövő fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentőségét, sajnos, még mindig félreismerik. A kis New-Lanark volt a csira, amelyből a modern szocializmus feltörhetett. De *Owen* nem elégedett meg newlanarki szociálpolitikai működésével, hanem síkraszállt azért, hogy a szociális reform, a szociálpolitika a „törvényhozás általános alapelve" legyen. Az ő fáradhatatlan propagandája és tevékenysége nyomán jött létre a világ *első munkásvédő törvénye* — amelynek nagy jelentőséget kell tulajdonítani —: az 1819. évi angol törvény, mely a pamutiparban foglalkoztatott 9—16 éves gyermekek munkaidejét napi tizenkét és fél órára *korlátozta!*

Owen Róbert az apja a modern *szakszervezeti* és *szövetkezeti* mozgalomnak is. De a proletariátus politikai osztályharcáról ő sem akart semmit sem tudni. Ő is azt remélte, hogy propagandával és gyakorlati példával lehet a szocialista társadalmat megvalósítani. Utópikus gondolkodását sohasem tudta leküzdeni.

Owen elméleti munkái sokkal kevésbé jelentősek, mint a most ismertetett gyakorlati tevékenysége. Olyan zárt bölcsészeti vagy gazdaságtörténeti rendszere, mint a *Fourier*-é vagy a *Saint-Simoné*, nincsen. Mégsem hagyhatjuk említés nélkül néhány nagyon értékes gondolatmenetét, melyek a modern szocializmusnak is alapelveivé váltak. *Owen* abból indult ki, hogy „az ember a viszonyok terméke" (ez az úgynevezett környezet-elmélet), vagyis az ember nem önmaga formálja jellemét, hanem cselekedeteiben és tevékenységében a környező viszonyok befolyásolják. Ez az alaptétele, amelyet ma a tudomány nagymértékben elismert, különösen nagy jelentőséggel bír a nevelésre. *Owen* abból, hogy az ember a viszonyok terméke, azt a következtetést vonja le, hogyha az emberek rosszak, akkor a társadalmi vi-

szonyok is rosszak és a nevelés is rossz. Meg kell változtatni a viszonyokat, meg kell reformálni a nevelést és akkor az emberek újból jók lesznek, mint ahogy a természettől adottan jók. *Owen* newlanarki munkájának eredményében ezeket a gondolatokat beigazoltnak látta. *Owen a* nevelés mellett az „istentelen“ társadalmi viszonyokat, az egyházat is bűnösnek találta és az uralkodó vallást is a romlás gyökerének bélyegezte. Nagyon bátran vette föl a harcot az egyház ellen. Ő is új vallásról álmodott: *az emberi közösség vallásáról.*

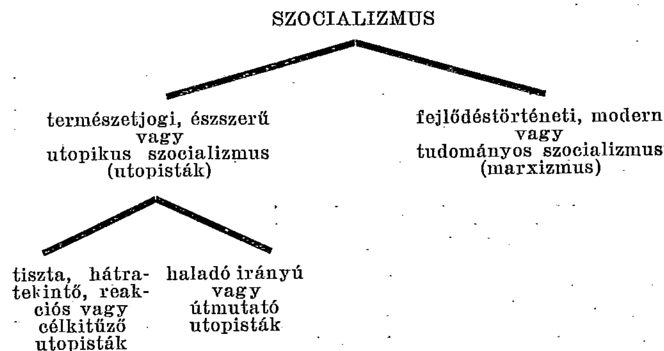
Látjuk tehát, hogy *Saint-Simon* éppenúgy, mint *Owen*, az utopisták közé sorolandó, de ők már jóval közelebb vannak a modern szocializmushoz: *Saint-Simon* tudományos szemléletével, *Owen* pedig gyakorlati működésével.

Mielőtt most magára a tudományos szocializmusra rátérnénk, emlékezzünk meg még egy férfiúról, aki egyúttal híd az *utópista* és a *modern* szocialisták között. E férfiú: *Wilhelm Weitling*, a magdeburgi szabólegény. Mély szenvedélytől áthatott írásaiban ő is elénk vetíti a jövő államának képét és a későbbi években ő is szociális kísérlettel próbálkozik Amerikában. E tekintetben *Weitling* teljesen az utopizmus vágányán halad. De ő már nemcsak a gazdagokhoz fordul, hanem a mélységből fölszólítja a hatalmakat, proletártestvéreit hívja föl az elnyomók elleni harcra. Ő az első, mégha zavarosan és homályosan látó képviselője is *a proletárosztályharc gondolatának*. És mindenek előtt: eddig mi csak tanítókat, ujságírókat, gyárosokat, egyszóval felsőbb társadalmi osztályhoz tartozókat ismertünk meg, mint a szocialista eszmék hirdetőit, most itt első esetben lép elénk a proletárok gyermeke a szocializmusért a saját gondolataival. *Weitlingben* a proletariátus ébredt öntudatra: *az utopizmus kora elmúlt, az osztályharc ideje érkezett el.*

Ez nem azt jelenti, mintha *Weitling* utopikus gondolatai óta többé egyáltalán senkisem lépett volna föl utópistának, hiszen olyan írások, mint az amerikai *Bellamy*-é: *„Visszapillantás kétezer évre“*, is utopikus eszméktől vannak áthatva, és az sem tagadható, hogy a modern szocializmus számos kiváló képviselője esett vissza az utópikus gondo-

latmenetbe. Gondoljunk csak *Bebel Ágostonra*, a német szociáldemokrácia nagy alakjára, akinek „A jövő állama“ is utópia. De ami az uralkodó szocialista elméleteket *Weitling* óta jellemzi és ami ezeknek az elméleteknek gyakorlati jelentőséget ad, *az a szocializmus fejlődéstörténeti indokolása és a proletárosztályharc gondolatának fölismerése volt.* Az utopizmus ma már megszűnt. A bérmunkásság mozgalma elméleti kifejezését a modern szocializmus eszméjében nyerte, amelynek ismertetésére most térünk át. A szocializmus utopikus és modern irányzata között lévő lényeges és mélyreható különbséget az olvasónak mindig szem előtt kell tartania, mert ez minden szocialista fölismerés *„A-B-C“*-je.

E fejezet befejezéséül szemléltetni akarjuk eddigi fejtegetéseinket, hogy mégegyszer lerögzítsük és összefoglaljuk az eddig elmondottakat, mert a tapasztalatok szerint az ilyen szemléltetés a gondoskodás és az emlékezés igen hatásos segédeszköze.

D) A modern szocializmus szellemi ősei.

A vándor, aki előtt ismeretlen vidéken hosszú, nehéz út áll, nem kezdi meg utazását készületlenül, hanem szerez magának térképet vagy útikalauzt, hogy áttekintése legyen arról az útról, amely előtte áll. Így akarunk mi is tenni, akik föladatunkká tűztük, hogy *Marx Károly* tanításainak fölépítményét legfontosabb részleteiben keresztül-kasul vándorol-

juk. Elsősorban is vessünk egy pillantást az egész rendszerre, hogy annak jellegéről és alkotóiról általánosságban tájékozottak legyünk. Igaz, hogy alig van gondolkodó, akiről olyan kiterjedt irodalom volna, mint *Marx Károlyról*. Ennek dacára sincs olyan irodalmi mű, mely alkotását összességében ismertetné és méltatná. És még soká lesz, amíg ezt a művet megírják, olyan soká, amíg — egy második *Marx Károly* születik, egy hasonló tehetségű és szellemi képességű gondolkodó, éppen olyan sokoldalú és átfogó tudással, ugyanolyan energiával és munkabírással, mint *Marx Károly*.

Ilyen azonban nem születik egyhamar, és még sokáig marad *Marx*, mint a társadalmi tudományok tudósa, egymaga, világító magasságban. Persze, mi is ismerünk más, zseniális gondolkodókat, akiknek eszméi a maguk korára és az utókorra is óriási hatással voltak; ismerünk gondolkodókat, akik kortársaik között sokkal *több* elismerésre is találtak, mint *Marx Károly*. De még soha nem jött létre alkotó gondolatrendszer olyan nyomorúságos viszonyok között, mint az övé. Betegség, üldözés és nyomorúság — ez a hármas csillag kísérte *Marxot* fáradhatatlanul és makacsul életének legnagyobb részén keresztül. *Betegség:* súlyos és fájdalmas szenvedések kínozták, különösen életének utolsó évtizedeiben.

De *Marx* ezek ellenére is állandóan élete művén dolgozott tovább. Igen, nem utolsó sorban ennek az emberfölötti munkának, melyet *Marx* ifjúságától kezdve folytatott, tulajdoníthatók szenvedései! Tudásszomja és fauszti vágya, hogy *mindent* megismerjen, *mindent* kikutasson, sohasem engedték nyugodni. Már berlini diákéveiben is szenvedett ebben a „munkaláz"-ban. Akkoriban éjszakákon keresztül vesződött a *hegeli* filozófiával és későbbi londoni tartózkodása alatt is az alvás és a szórakozás óráit lopta el a tanulás és a tudományos munka számára. Igen, még betegsége idejében sem engedte meg magának *Marx* a szükséges pihenést: ha ágybanfekvő és minden írásbeli munkára képtelen volt, akkor vas energiával arra használta föl ezt az akaratlan pihenést, hogy szakadatlan olvasással a tudomány új területét ismerje meg. Ter-

mészetesen mindez arra vezetett, hogy *Marx*, akinek otthonról hozott viruló egészségét ez az életmód viszonylag már elég korán szétrombolta, élete utolsó éveiben valósággal roncs volt. *Üldözés* — ez volt a második fúria, melytől *Marxnak* szenvednie kellett.

Élete egy politikai üldözött élete volt. Németországban való tartózkodását a politikai cenzúrával *lehetetlenné* tették; 1843-ban Párizsba ment, ahonnan a porosz kormány követelésére *kiutasították*. Akkor Brüsszelbe menekült, ahol *letartóztatták*, azután ugyancsak *kiutasították*. Innen visszakerült Párizsba és azután a Rajna mentére, az 1848-as német forradalom hullámaiba. A következő évben itt *tiltották be* híressé vált lapját, a „Neue Rheinische Zeitung"-ot és *Marxot* újból *kiutasították*. Mint száműzött ment Párizsba és onnan Londonba. Itt, távol hazájától, az uralkodó osztályoktól gyűlölve és megrágalmazva, mint hazátlan politikai menekült, mint meggyőződésének mártírja volt kénytelen életének felét eltölteni. Csak alkalmi utazáskor, futólag látta viszont német hazáját és az európai kontinenst. És mindehhez a szerencsétlenséghez, betegséghez és üldözéshez járult még harmadiknak: *a nyomorúság*, a nélkülözés, a napi kenyér gondja.

Marx édesanyja mondta egyszer, hogy az ő Károlya bizony sokat írt a tőkéről, de neki magának sohasem volt tőkéje. Valóban, *Marx* azok közé az emberek közé tartozott, akik képtelenek tisztán *kereső* munkára, nem értenek ahhoz, hogy *keresetről* gondoskodjanak, akik anyagi dolgokban mindig járatlanok és félszegek. Ha a polgárságnak lett volna olyan embere, mint ő, ha az uralkodó osztállyal jegyezte volna el magát, a legfényesebb polcra kerülhetett volna és a legfényesebb pályák nyíltak volna meg előtte. *Marx* azonban nagyon is büszke és megingathatatlan volt.

Amikor *Marx* a legmélyebb és a legnagyobb nyomorban élt, *Bismarck*, a híres német kancellár, aki értékelni tudta ezt a zseniális forradalmárt, közvetett úton meghívta a *„Preussischer Staatsanzeiger"* munkatársának. Olyan ajánlat volt ez, melyet mindenki más hasonló helyzetben elfogadott volna; — *Marx visszautasította!* Inkább cik-

keket írt amerikai ujságok számára, melyek nyomorúságosan fizettek és gyakran még csak meg sem jelentették írását. Inkább ezt a sovány keresetet vállalta, mintsem hogy zsoldért azok szolgálatába álljon, akik ellen harcolt és akik otthonától megrabolták. Másokat ez a nyomorúság teljesen megtört volna és minden tudományos munkára képtelenné tett volna. De *Marx* példátlan energiával, nyomorúságos sorsával dacolva, nem adta föl élete művét. Minden nélkülözés közepette is, elméletileg és gyakorlatilag a munkásosztályért dolgozott és megajándékozta a munkásosztályt zseniális tanításainak fölépítményével, amely a munkás- és szocialista mozgalom szellemi alapjává vált.

Így él *Marx Károly* képe bennünk. Nemcsak nagy gondolkodó volt, hanem egyedülálló jellem is.

A modern szocializmus szellemi *őseinek* Marx Károlyt és barátját, *Engels Frigyest* szokták említeni. E két férfiú származása, társadalmi állása, tanultsága különböző volt: *Marx* zsidó ügyvéd fia, *Engels* ájtatos keresztény család leszármazottja; — *Marx* egész életében tisztára „könyvember", *Engels* a praktikus gyakorlati tevékenység és a tapasztalatok embere; — *Marx* tanult ember, „hivatalos pecséttel" ellátott képzettséggel, a filozófia doktora; *Engels* foglalkozása kereskedő és tudományos dolgokban autodidakta.[6] És mindezen eltérések és különbözőségek ellenére is sohasem volt még harmonikusabb viszony két ember között, mint ő közöttük. A véletlen hozta őket össze Párizsban és mint annyi sokszor az emberi életben, az észszerűség és a véletlen itt is csodálatos módon játszottak közre. Mert a modern szocialista elmélet és az egész modern munkásmozgalom talán nem is kapta volna meg azt a jelleget, amelyet *Marx* és *Engels* együttes életműve adott neki. E véletlen nélkül *Marx* sohasem írhatta volna meg nagy műveit, mert ha a legnagyobb nyomorban és nélkülözésben *Engels* nem támogathatta volna és ha *Engels* nem vette volna magára a gyűlölt kereskedői foglalkozás igáját, hogy megszerezze mindazokat az eszközöket, amelyekre barátjának szüksége volt, *Marx Károlynak* sohasem lett volna annyi

[6] *Autodidakta:* aki iskola és tanító nélkül, maga szerezte tudását.

ideje, amennyit művének megírása mégkövetelt és talán még korábban esett volna áldozatul a betegségnek és a halálnak. „Példanélküli szövetség"-nek nevezi *Marx* és *Engels* baráti viszonyát *Marx* életrajzírója, *Franz Mehring*, „olyan szövetségnek, amelyre a történelemben nem volt hasonló példa". Joggal, mert hiszen az ő baráti viszonyuk állítja elénk kicsiben a szocialista eszmének emberek előtt elképzelhető legtökéletesebb megvalósítását. *Marx* és *Engels* baráti viszonya a legfényesebb példa arra az egész világ előtt, hogy a szocialista eszme milyen a valóságban.

És ez nem a legjelentéktelenebb ama tanítások között, melyeket a proletárság *Marxnak* és *Engelsnek* köszönhet. Ilyen, valóban ideális érzéseket a mi szocialista és harci közösségünkben ápolni és ezeket embertársainkkal való érintkezésben irányadóknak tekinteni: *ez a szocializmus jelenkori feladata.* Olyan feladat ez, amelynek megvalósításában *Marx* és *Engels* szimbolumként tündöklik előttünk.

Marx és *Engels* — e két név a proletárság képzeletvilágában *eggyé* szövődött. Miként *Marx* és *Engels* életükben szellemileg és lelkileg egyek voltak, így élnek tovább, mint magasabb egység, a proletariátus emlékezetében.

A következő fejtegetések során, a marxista tanítások ismertetésében lehetetlen lesz megállapítanunk, hogy mi származik *Marxtól* és mi *Engelstől:* egyiket a másiktól elválasztani se lehet. S ahogy személyük elválaszthatatlan egységként jelenik meg előttünk, éppen úgy munkájuk is.

Az ő művük: a marxista leírások áradata, hatalmas, hömpölygő, méltóságteljes folyamként ömlik tova. Nehéz ebben a folyamban úszni, még a legjobb úszónak is. De olvasóinkat ezek a nehézségek ne riasszák vissza a *Marx*-tanulmányoktól. A marxista tanítások nehézségei *nem* áthidalhatatlanok, különösen nem a tudásra szomjazó munkásság számára. Joggal mondja *Max Adler*, az osztrák szocialista gondolkodó, korunk egyik kiváló marxista teoretikusa:

„A marxista formulák és fogalmak.... csak a burzsoáziának jelentenek puszta elméletet, a

proletariátus számára azonban felhalmozott energiájának mindmegannyi gyujtó szikrája. Olyan tanítások ezek, melyeket a proletariátus nemcsak megért, hanem azokat szereti és követi is, mert: *ez a tanítás egyben az élet is.*"[7]

Valóban: ha az elvont gondolkozáshoz szokott, tanult ember könnyebben is fogja föl a marxista tanítások belső elméleti tartalmát, mégis a munkás könnyebben érti meg és könnyebben teszi magáévá a marxista rendszernek egész szellemét, mert *Marx tanításait az ő számára* írta. A modern proletariátus életéből vezette le elméletét. Tanításaiban a proletár önmagát látja; önmagát és elnyomóit, a kapitalistákat. E tanítások nyomán nyílik ki a szeme; felismeri életfeltételeit és osztályhelyzetét. *Marx* megmutatja az utat, amely a világossághoz vezet. Ki tanusítson tehát több megértést a marxista gondolatvilággal szemben, mint a proletár?

Nem tudjuk ezt a fejezetet méltóbban befejezni, mint ismét *Max Adler* szavaival, aki *Marx Károly* rendszerének jelentőségét utólérhetetlenül így foglalja össze:

„Nincsen a marxista gondolkodásnak olyan lényeges iránya, amelyhez az éppen eszmélésre ébresztett proletárgondolkodás legmélyebb érdeklődése ne fűződne. Mert a proletariátus a marxista gondolkodásban eszmélt föl, ebben jutott öntudatra és legbensőbb törekvéseit benne találja meg. De a proletariátus *Marxban* nemcsak a hangját találta meg, amely néma fájdalmait juttatta kifejezésre; nemcsak azt hallotta, mit szenved és hogy szenvedéseinek vége szakad, hanem ennél sokkalta többet: a szellemet ismerte föl benne, amely a szebb jövőt hirdette meg előtte. És a szebb jövőt nem puszta vigasztalásként hirdette, hanem az eljövendő társadalmi fejlődés törvényszerűségéből nyert fölismerésként!

[7] *Max Adler: Wegweiser.* Studien zur Geschichte des Sozialismus.

A marxista gondolatvilágban a munkás már most átéli jelen fölszabadulását, a lélektelen emberi termelőeszközből teljes szellemi és erkölcsi életintenzitással bíró tudatos és új emberré ébred, olyanná, amilyenre a jövőnek szüksége van."[8]

[8] *Max Adler: Wegweiser.* Studien zur Geschichte des Sozialismus.

MÁSODIK FEJEZET.

A modern szocializmus történelemszemlélete.

A) A materialista történelemszemlélet gyökerei.

(A modern szocializmus filozófiai alapjai.)

A modern szocialista rendszerek ismertetésének a materialista történelemfelfogásból, vagy ahogy köznyelven mondják, *a történelmi materializmusból* kell kiindulnia. Aki nincs tisztában a történelmi materializmussal, az a marxista tanok többi részét sem fogja soha megérteni, ha egyébként még olyan alaposan tanult és képzett ember is. Mert a történelmi materializmus nem kevesebb, mint egészen új módja a történt események beállításának. A történelmi materializmust nem lehet megérteni egy vagy két előadásból, tíz- vagy húszoldalas magyarázatból, ennek a megértése egész gondolkodásunk forradalmosítását jelenti. A szocialista történetíró nem elégszik meg a történelmi dátumoknak, eseményeknek, neveknek rideg, puszta felsorolásával, hanem sokkal mélyebbre szánt: kutatja a történelmi fejlődés belső hajtóerőit, hogy felfedhesse a történés belső összefüggéseit és megérthesse a történések szükségességét. A szocialista történetíró nemcsak azt kérdezi, hogy mi történt, hanem ezenkívül azt is: Miért történt mindez? Miért kellett ennek így következnie?

Mielőtt ezeknek a tanításoknak belső tartalmát részleteiben kifejtenők, érdeklődnünk kell keletkezésük és eredetük után. Mint ahogy tudjuk, hogy a szocialista társadalmat nem találhatjuk egy reggelen készen és berendezve, hanem a legkülönbözőbb gyökerekből fokozatosan nő ki, ugyanígy azt is tudjuk, hogy a tudományos elméletek sem keletkeznek

a semmiből máról-holnapra, hanem csak az idők folyamán a régi tanítások továbbfejlődéséből. A történelmi materializmus sem volt *Marx Károly* zseniális ötlete. A történelmi materializmus szemlélete csirájában már megvolt a korábbi gondolkodók rendszerében, akiknek eredményes kutatásait *Marx* továbbfejlesztette. A történelmi materializmus történetének ismertetése nem más, mint a fiatal *Marx* szellemi fejlődésének ismertetése. Emellett egy kissé át kell vándorolnunk a filozófia területére is, miután *Marx Károly* ennek tanulmányozásából indult ki és a történelmi materializmus végső fokon lényegében filozófiai gondolatmeneten alapul. Nagyon összegabalyodott, homályos, nem könnyen érthető dolgok ezek. A modern szocializmus filozófiai alapjának itt következő ismertetését különös figyelemmel kell tanulmányozni.

A materialista történelemszemléletnek szellemtörténeti gyökerei:

1. a *dialektikus* kutatási mód, ellentétben az úgynevezett metafizikai gondolkodással. E két beállítottság közötti jellemző különbséget senki nem emelte ki világosabban, mint *Engels Frigyes,* akinek szavaival magyarázzuk ezt meg: *Engels*[9] szerint a *metafizikus* látja: „a... dolgokat... előzményeket egyenkint, a nagy összefüggéseken kívül...; tehát nem mozgásukban, hanem nyugalmi állapotukban; nem mint lényegükben változó, hanem mint szilárd állandóságot; nem életükben, hanem halálukban.“

Tovább *Engels* megállapítja, hogy a metafizika „az egyes dolgokon és azok összefüggésén, keletkezésükön, elmúlásukon és nyugalmukon túl elfelejti mozgásukat“. Más szavakkal: a metafizikus megelégszik azzal, ami *van,* anélkül, hogy keletkezésük és megszűnésük után érdeklődne. Megelégszik azzal, hogy egy jelenség itt van; hogy az hogyan és miért keletkezett, őt nem érdekli. Figyelmen kívül hagyja, hogy a fejlődésben nincs megállás és nincs szünet, hogy minden állandó folyamatban, állandó mozgásban van. A metafizikus elfelejti, hogy fejlődés egyáltalán van, hogy a réginek el kell takarodnia az útból, hogy az új előtt szabaddá váljon az út.

[9] *F. Engels: Anti-Dühring.* Népszava-könyvkereskedés kiadása.

úgy fejlődik az emberi szellem minden tagadáson keresztül egyre magasabb tökéletességre.

Azt mondják *Marxról*, hogy a hegeli dialektikát „átvette". Ez azonban csak részben igaz. Bizonyos, hogy *Hegel* döntő befolyással volt a fiatal *Marx* szellemi fejlődésére, de *Marx* nem állt meg *Hegelnél*, hanem túlhaladt rajta. Valóban átvett a hegeli gondolkodásmódból bizonyos részeket, mindenekelőtt az itt ismertetett dialektikus kutatási módot és az ábrázolási módot. Átvette *Hegel módszerét*, de nem a *szellemét;* átvette a rendszer *formaságait*, de nem tette magáévá *tartalmát*. Hogy ez miben nyilvánul meg, azt látni fogjuk, ha megismerjük a materialista történelemszemlélet szellemtörténetének másik gyökerét. Ez — a dialektika után —:

2. a *materializmus;* az idealizmus ellentéte. Ezeket a fogalmakat: *„materializmus"* és *„idealizmus"* nem szabad összetéveszteni az *„idealista"* és *„materialista"* jelzőkkel. A hétköznapi életben azt nevezik idealistának, aki más emberért vagy magasabb célért száll síkra, anélkül hogy érdekelné, vajjon ebből előnye származik-e. Ezzel szemben materialistának azt nevezik, aki csak a saját, önös érdekével törődik. Ettől élesen meg kell különböztetni az általunk használt „idealizmus" és „materializmus" fogalmakat. *Marx*, aki a munkásosztályért áldozta föl magát és így inkább megérdemelné az idealista jelzőt, mint bárki más, tudományosan a materializmus híve volt. Látjuk tehát, hogy a kettőnek semmi köze egymáshoz: az egyik a tudományos *gondolkodás* megjelölése, a másik a jellem kérdése.

Materializmus alatt azt a gondolkodásmódot kell értenünk, amely minden történésnek a valóságban meglevő hajtóerőit kutatja. Az idealizmus ezzel szemben minden történés alapokát az *anyagtól*, a matériától függetlenül ható *szellemben*, az eszmében látja, melynek *önálló* létet tulajdonít. A „szellem" és az „anyag" alkotják tehát a vizsgálódás tárgyát. A materializmus az anyagot tekinti uralkodónak, az idealizmus a szellemet.

A modern materialista szemlélet a XVIII. századbeli, a francia *fölvilágosodás filozófiájára* vezethető vissza; és olyan férfiakra hivatkozhat, mint Diderot és Hollbach stb. A fölvilágosodás filozófusai

természettudományi és filozófiai kérdéseket vetettek föl. Fölvetették a gondolkodás folyamatának *keletkezését* és arra az eredményre jutottak, hogy nincsen önálló, a testtől független emberi „szellem", „értelem" vagy ehhez hasonló, hanem ellenkezően, a gondolkodás az emberi szervezetnek, az agynak a működése. A szellem és az anyag egymáshoz való viszonyára föltett kérdés tehát az *anyag* javára dőlt el.

Marx Károly egyáltalán nem vette át a francia filozófia „mechanikus" materializmusát, mint ahogy azt gyakran tévesen állítják. *Gorter*, a holland szocialista joggal mutat rá kifejezetten arra, hogy *Marx* hozzákapcsolódott a filozófiai-természettudományos materializmushoz, de semmiesetre sem fejlesztette azt egyszerűen tovább. A filozófiai materializmustól a történelmi materializmusig még hosszú volt az út. Hogy is lehetett volna ez másként? Hiszen a francia filozófusok materializmusa a fent kifejtett értelemben *metafizikai* módszereken alapult. A francia filozófusok fölvetették a kérdést: Hogy megy végbe az emberi agyban a gondolkodás folyamata? Erre a kérdésre egyformán lehet felelni a mult, a jelen és a távol jövő szempontjából. A feleletnél nincs föltétlen szükségünk a fejlődés gondolatának alkalmazására. *Marx* számára a francia filozófusok által fölvetett kérdés önmagában közömbös volt. Őt inkább az érdekelte, hogy az emberek *miért* gondolkodnak ebben a korban így, a másikban pedig úgy? *Miért* volt gondolkodásmódjuk, világszemléletük, felfogásuk jogról, erkölcsről ezer esztendővel ezelőtt *más*, mint ma? *Marx* számára nem a *gondolkodás* folyamata volt a fontos, nem ez volt előtte a vita tárgya. Őt az emberi gondolkodás különbözősége érdekelte a különböző időkben. Ennek a kérdésnek a megoldására a francia materializmus nyujtott ugyan néhány útmutatást. De feleletet nem tudott rá adni, egyszerűen azért, mert ezt a kérdést föl sem vetette.

A filozófiai materializmustól a történelmi materializmusig az út *Feuerbachon*, a német filozófuson át vezet, aki — ellentétben a klasszikus német filozófia nagy képviselőivel — materialista volt. Mielőtt azonban problémánkkal kapcsolatban vele foglalkoz-

nánk, néhány lépéssel vissza kell mennünk, hogy kiegészítsük mindazt, amit *Hegelről* elmondottunk, aki olyan óriási befolyással volt *Marxra*. *Hegelt* mint a dialektika mesterét ismertük meg és láttuk, hogy *Marx* átvette *Hegel* dialektikai módszerét, nem tette azonban magáévá szellemét. A hegeli szellem az *idealizmus* szelleme.

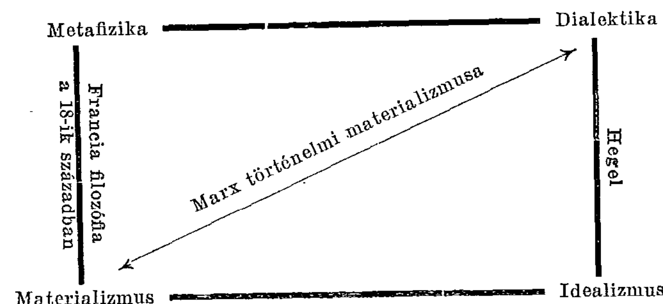
Föltartóztathatatlanul játszódik le a fejlődés dialektikus folyamata. Az a kérdés: ennek a folyamatnak mik a hajtóerői, melyek azok az erők, amelyek a történelemnek irányt mutatnak? *Hegel* erre azt mondja: az *„Eszmék"*. Az *„Eszme"*, a (láthatatlan) *Világszellem* uralja a történelmet. *Hegelnél* a látható jelenségek, a „dolgok", megvalósított másai a világon már valamikor valahogyan a Világ keletkezése előtt létezett *„Eszmének"* (Engels).

Amint látjuk: a *francia* fölvilágosodás filozófiája a metafizikának és a materializmusnak, a *hegeli* filozófia pedig a dialektikának és az idealizmusnak az egyesülése. A probléma tehát: a materializmusnak a metafizikától és a dialektikának a hegeli idealizmustól való elválasztása volt. *A materializmus egyesítése a dialektikával* — ez volt a megteendő lépés. Hogy oldódott meg ez a probléma?

Feuerbach volt az első, aki az eddig csak a tiszta filozófiában és a természettudományokban otthonos materializmust átvitte a *vallástörténet* területére. *Feuerbach* vallási materializmusa szakított azzal a régi dogmával, hogy *„Isten az embert saját képmására teremtette"* és azt mondta: *„Nem az Isten teremtette képmására az embert, hanem az emberek alkották isteneiket saját képmásukra."*

Feuerbach is hatással volt *Marxra*, de *Marx* rajta is túlhaladt és a fent fölállított problémát megoldotta: a materializmust a metafizikától, a dialektikát az idealizmustól szabadította meg és a materializmust és dialektikát egy magasabb egységben egyesítette. Más szavakkal: *Marx Hegeltől* a *formát* és a filozófiai materializmusból (annak később kiteljesedett alakjából) a *tartalmat* vette át; a materializmust átvitte a történelemtudományra és végső *eredményként* a materialista történelemszemléletet alkotta meg.

A materialista történelemszemlélet szellemtörténete szemléltetően tehát így ábrázolható:

B) A materialista történelemszemlélet.

A materialista történelemszemlélet keletkezésének története után ismerjük meg most már a tartalmát is. A történelmi materializmus kétségkívül nagyon értékes, mondhatjuk legértékesebb része a marxi gondolatrendszernek. Annál sajnálatosabb, hogy *Marx* nem hagyott hátra olyan munkát, mely ennek a szemléletnek rendszeres ismertetését, leírását tartalmazná. Ha fogalmat akarunk alkotni magunknak a materialista történelemszemléletről, ahogy azt *Marx* és *Engels*, a nagy gondolkodók elképzelték, akkor két segítőeszközre vagyunk utalva:

1. Össze kell gyüjtenünk és egymással összehasonlítanunk *Marxnak* és *Engelsnek* különböző írásaikban, számtalan helyen a történelmi materializmust érintő soraikat;

2. meg kell vizsgálnunk azt a módszert, amelyet *Marx* és *Engels* kisebb történelmi írásaikban maguk is alkalmaztak.

A történelmi materializmusnak legtisztább, legvilágosabb és legélesebb meghatározását *Marx* 1859-ben megjelent *„A politikai gazdaságtan bírálatához"* („Zur Kritik der politischen Ökonomie") híressé vált *előszavában* foglalta össze.

Szószerint akarjuk idézni ezt a részt, hogy aztán egyenként megmagyarázzuk.

„Életük társadalmi termelésében az emberek akaratuktól nem függő viszonylatokba lépnek, a

termelési viszonyokba; ezek a termelési viszonyok az anyagi termelőerők mindenkori fejlettségének felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amely a jogi és politikai ráépítményt hordozza és amelynek a társadalmi öntudatnak meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési viszonyai szabják meg általában a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatokat. Nem az emberi öntudat határozza meg a létezést, hanem fordítva, a társadalmi létezés határozza meg az öntudatot."[10]

Azt mondták, hogy ez a döntő rész tudományosan értéktelen, mert nem ad rendszeres leírást, végeredményben nem tartalmaz mást, mint egy képet. „Reális bázis", „politikai felépítmény" — ezek nem tudományos fogalmak, csak képek. Ám jó: *Marx* tehát materialista történelemszemléletének alapvető összefoglalására a kép módszerét, a hasonlatot választotta, de ez olyan kép, amely világosságban és egyértelműségben felveszi a versenyt valamennyi rendszeres leírással. Egy fölépítménynek a képe ez, amiről itt szó van, amelynek „reális bázisát", talapzatát a *„termelőviszonyok összessége"* alkotja. Természetes, hogy ezek a termelőviszonyok sem lebegnek a levegőben, hanem azok is függnek a materiális, *„anyagi termelőerők"* állapotától. Vizsgálódásunknak tehát ezekből kell kiindulnia.

Termelőerők alatt az egész termelési *technikát* értjük, minden termelő tevékenység természetes tényezőit (emberi munkaerőt, vízierőt, gőzerőt, villamosságot) épúgy, mint ezektől a természetes erőktől hajtott munkaeszközöket (gépeket és szerszámokat) és a munkatárgyakat is, amelyeket a munkaeszközök segítségével átalakítanak (nyersanyag, félgyártmányok). Ha a termelőerő és a termelési technika után érdeklődünk, akkor ilyen kérdéseket teszünk fel: Hogyan hat a termelő munkájának tárgyára, hogyan állítja elő termékeit? Kizárólag testi erejével, vagy szerszámok segítségével? Milyenek ezek a szerszámok, egyszerűek vagy összetettek? Ezek a szerszámok csak segédeszközei a dolgozó embernek, vagy

[10] *Szabó Ervin: Marx és Engels* válogatott művei, II. kötet.

csak meg kell ezeket indítani, hogy önállóan, automatikusan végezzék a munkát? stb. Látjuk, hogy mindezek a kérdések a termelés technikájának problémája, a termelési folyamatot uraló termelőerők körül forognak. Végső fokon ezek az emberiség fejlődésének döntő tényezői. Erről különösen akkor alkothatunk magunknak fogalmat, ha egy korszak termelőerőiről képet kapunk és egy másik kérdéshez: a *termelőviszonyok* kérdéséhez közeledünk, amelyeket *Cunov* professzor *„A marxista történelem-, társadalom- és államelmélet"* (*„Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie"*) című híres új művében így határoz meg: „gazdasági kölcsönhatások a társadalom különböző tagjai között", amelyeknek igazi kifejezése a *tulajdonviszonyokban* jelentkezik.

Az ilyen kérdésekre, mint: Túlnyomóan kis- vagy nagyüzemekben dolgoznak-e? Az egyes munkás a maga munkatermékét kezdettől végig egyedül, önmaga készíti, vagy van-e munkamegosztás, és ha van, ez milyen méretű? A temelőeszközök tulajdonosa a munkás vagy valaki más? — nem lehet felelni a termelőerők helyzetétől különválasztva.

Világítsuk meg ezt a nagyon fontos fölismerést egy példával: Mindaddig, amíg modern értelemben vett gépek nem voltak, a termelés *kézimunkára* korlátozódott, melynél a munkás egyszerű szerszámokat használt (termelőerők). E szerszámok segítségével a dolgozó, a kézműves maga állította elő a teljes munkaterméket, túlnyomórészt kisüzemekben, *kézműipari műhelyekben.* Az inasból legény lett és a legényből önálló mester. Könnyen válhatott mesterré, mert a még egyszerű termelőeszközöket meg tudta szerezni, nem kerültek sokba (termelőviszonyok). Más szavakkal: az egymaga dolgozó kézműves épúgy birtokosa volt a termelőeszközöknek, mint az általa előállított munkatermékeknek (tulajdonviszonyok).

Mindez megváltozott a *gépek* föltalálásával. A gépek fejlődésével, a gőzerő és a villamosság kihasználásával a megváltozott materiális termelőerők új és nekik megfelelő termelő- és tulajdonviszonyokat követeltek. A kisüzemek túlsúlyára most már nem volt többé se hely, se szükség, mert a géphez állí-

tott munkás már nem tudta a munkaterméket egymaga előállítani, már csak egy részmunkát végzett és sok munkás együttes munkájával és számos gép egybekapcsolódásával jött létre a munkatermék.[11] A sok munkás együttes munkája persze már lehetetlen volt a kisüzemekben. A kisüzem bilincseit a *nagyüzemi szervezetnek* szét kellett robbantania (termelőviszonyok). Ehhez még hozzájárult az is, hogy az új termelőeszközöknek, a gépeknek a beszerzése sokba került és a kevésbé tőkeerős kézművesek számára ez teljesen lehetetlenné vált. Számukra nem maradt más hátra, mint hogy műhelyüket feladják és a tőkeerős vállalkozókhoz, akiknek a gépek beszerzése nem okozott nehézséget, bérmunkásoknak lépjenek be. Most már befellegzett az inasból mesterré való fölemelkedésnek. *Osztálytagozódás* keletkezett a tőke és a termelőerők birtokosai, a vállalkozók és a munkaerejükön kívül semmivel sem rendelkező bérmunkások között. Többé már nem a munkásoké a munka terméke, hanem a termelési folyamatban már egyáltalán részt sem vevő vállalkozóké (tulajdonviszonyok).

Ez a példa mutatja, hogy a termelőerők, termelő- és tulajdonviszonyok között milyen szoros az összefüggés. Két évszázaddal a géptechnika óriási fejlődése előtt olyan nagyüzemi organizáció, a termékek olyan kapitalista kisajátításával, mint ma, elképzelhetetlen lett volna, de époly kilátástalan vállalkozás lenne a gazdaság mai állapotában a 200 év előtti kisüzemi termelés kézműipari szervezetébe visszatérni. Ez csak úgy volna lehetséges, ha előbb a modern termelőerőket, melyek azóta keletkeztek, kipusztítanók a világból. A jelenségeknek ez az együttese — termelőerők, termelőviszonyok, tulajdonviszonyok — alkotja a történelmi materializmus felfogása szerint a történelmi fejlődés alapját, mozgatóerőit. Ezeken belül a termelőerőknek, a technikának van döntő súlyuk.[12]

[11] A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy a részmunka (munkamegosztás) és a munkának nagyüzemű összeállítása az úgynevezett *manufaktúra-korszakban* is megvolt. Ezzel a jelenséggel itt nem kell bővebben foglalkozni, mert itt csak a termelőerők és termelőviszonyok kölcsönhatásának kifejezéséről van szó. (Lásd 72. old.)

[12] A történelmi materializmust ezért *gazdasági* vagy *technológiai történelemszemléletnek* is nevezik.

Történelem mindaz, ami „*történik*". A világtörténelem azonban nem merül ki a termelésben, a termelt javak kisajátításában stb., de az állami élet, a törvényhozás és igazgatás, a tudomány és művészet életmegnyilvánulásai, a vallásos meggyőződés, az emberek egymás közötti személyes érintkezési formája és szelleme, mindez történelemmé vált. A történelem folyamán ezek változó jelenségek. Ezek alkotják a gazdasági és technikai „bázison", alapon való *fölépítményt,* vagyis a népek állami és eszmei (szellemi és erkölcsi) élete nem automatikusan, önmagától, bizonyos törvények szerint folyik le, hanem a fejlődés irányát a technika és a gazdaság állapota szabja meg. Magyarázzuk ezt meg világosabban, néhány példa segítségével.

Most ismertük meg a munkások és munkáltatók — elsősorban a modern géptechnikán alapuló — osztálytagozódását. A munkások és munkáltatók már nem állanak egyes személyekként egymással szemben, ellenben az egyik oldalon látjuk a proletárok tömegét, a milliókat, akiket a modern géptechnika és az általa teremtett új termelőviszonyok egyenlő gazdasági helyzetbe juttattak, akiknek egyenlő gazdasági érdekük van és ezért egy *osztályba* kovácsolódtak. A másik oldalon állnak, ha nem is millió-nyian, bizonyára százezren az önálló munkáltatók, akiknek szintén — munkásaikkal ellentétes — meghatározott gazdasági érdekeik vannak, tehát ugyancsak *osztályt* alkotnak. E két osztály érdekei tehát ellentétesek: az egyik osztály (a munkásság) gazdasági és kulturális fölemelkedéséért, a munkáltatói kizsákmányolás megszüntetéséért küzd, általában meg akarja szüntetni a kapitalista gazdaságot; míg a másik osztály (a munkáltatók) a kapitalizmus fenntartására és a munkásosztály korlátlan kizsákmányolására törekszik.

Némelyek fölvetik a kérdést, hogy e két osztály nem tud-e középúton találkozni, hogy megértéssel, harmóniában és barátságban összedolgozzon. Jó! Tegyük föl, hogy a két osztály képviselői a tárgyalóasztalnál találnak egy középutat; olyan gazdasági rendszert találnak föl, amely mindkét fél osztályérdekeinek megfelel. Nyomban ki fog tűnni, hogy

tást) saját osztályérdekeinek szolgálatába állítani;

2. a kultúrát, világnézetet és a kor eszméit a saját képére formálni.

Mit jelent ez? Mindenekelőtt azt, hogy egy gazdaságilag „uralkodó" osztály, tehát olyan osztály, amely a termelőeszközök birtokában van, mindig gondoskodik arról, hogy gazdasági hatalmát jogilag is biztosítsa és jogi biztosítékokkal körülbástyázza. Ezt teszi, mialatt gazdasági hatalmával a *politikai hatalom* megszerzéséért küzd és ennek megszerzésével magának döntő befolyást biztosít a *törvényhozásra* és a *közigazgatásra*. Ha ezt elérte — a gazdasági hatalom birtokában lévő osztályoknak nem okoz nagy nehézséget a politikai hatalom megszerzése —, akkor gondoskodik arról, hogy a törvények és rendeletek javára váljanak, uralmát megszilárdítsák és ha lehetséges, még kiterjesszék. Meg kell szabadulnunk attól a felfogástól, hogy egy kormány az egész nép érdekeit képviseli és hogy az állam az egész nemzetnek hű sáfárja. Nem! „A modern államhatalom csak végrehajtóbizottsága az egész burzsoáosztály közös ügyeinek" („Kommunista Kiáltvány"). A burzsoázia által nyeregbe ültetett kormány sohasem gondol arra, hogy szocializáló törvényeket alkosson, mélyreható munkásvédelmi intézkedéseket tegyen, még akkor se, ha ezek a törvények a többi osztály érdekeinek is megfelelnek és az egész nemzetnek, mint közösségnek, javát szolgálnák.

Világosan kifejezésre jut ez az *adózás* terén. Az adótörvényhozás kiapadhatatlan kincsestár azoknak bizonyítására, melyeket fönt elmondottunk. Világos, hogy az uralkodó osztályok inkább tudják a magas adókat fizetni, mint a munkások és mégis az uralkodó osztályok bizalmát bíró kormányok mindig azon fáradoztak, hogy az adók nagy részét a vagyontalanokra hárítsák át. Miután mégsem felel meg az igazságnak, hogy a nincsetlenek közvetlenül magas adókat fizessenek, ezért bevezették a közvetett adókat és megadóztatták a fogyasztási cikkeket, úgyhogy a vevő már az áru magasabb árában fizeti meg az adót, anélkül, hogy tudná. Attól sem riadtak vissza, hogy a szegények kenyerét megdrágítsák, — ha ezzel a tőkét védhették és a *magasabb* adózástól megkímélhették!

A munkásság bizalmát bíró kormány éppen megfordítva járna el és az adóterheket áthárítaná a teherbíróbb rétegekre, a tőkenyereséget, örökséget, fényűzést és hasonlókat erősen megadóztatná, hogy a vagyontalanokat lehetőleg mentesítse az adózástól.

Ez a példa is mutatja, hogy minden uralkodó osztály arra törekszik, hogy a maga hatalmát állami apparátussal biztosítsa és kiterjessze, mert amit az adózásról, törvényhozásról elmondottunk, az az állami tevékenység összes többi területére is érvényes. De nemcsak a törvényhozás, hanem a közigazgatás is a kijelölt irányban mozog: az ő akaratának és szellemének megfelelően dolgoznak a tisztviselők, az ő szellemében tanítanak az iskolák, működik a rendőrség és az ő irányának megfelelő az *igazságszolgáltatás* is. Különösen csábító, tudomásom szerint eddig megoldatlan feladat, kimutatni, hogy a mai polgári világ igazságügyi berendezése úgy összességében, mint részeiben a burzsoázia és a tőke hatalmi szférájának biztosítását és kiterjesztését szolgálja, éppen úgy, mint ahogy áthatják a kapitalizmus eszméi egész jogi életünket, még legparányibb részeiben is. Nincs helyünk arra, hogy ezt a gondolatmenetet folytassuk. Annyit azonban elmondhatunk, hogy a jog nem lebeg a levegőben, hanem minden megnyilvánulásában a gazdasági és osztályviszonyoktól függ. Nem egy igazságos, előítéletektől mentes törvényhozó alkotja népének a maga bölcsességében és megvilágosodottságában az igazságos törvényeket, nem Mózesként száll le a Sinai hegyről az isteni, változatlan törvényekkel, hanem a jog épúgy, mint a technika és a gazdaság, örökös változásnak van alávetve és az osztályok harcában és viaskodásában formálódik. Nincs a földön abszolút igazságosság mindaddig, amíg osztályok vannak, amelyeknek a jog csak eszköz a hatalom elnyerésére és biztosítására. *A hatalom és jog* — bármennyire fájdalmas is ez a széplelkű emberek számára — egyelőre még majdnem azonos: *hatalom alkotja a jogot és a jog biztosítja a hatalmat.*

A hatalmi kérdések azonban nemcsak az igazságszolgáltatást befolyásolják és nemcsak a törvényhozás és a közigazgatás függ a gazdasági és tech-

nikai viszonyoktól, hanem az egész *szellemi és erkölcsi kultúra* is a maga sokféle kihatásában. Minden korszak „uralkodó eszméi" — ezt így mondják — az uralkodó osztály eszméi. Az uralkodó osztály rányomja a maga bélyegét a szellemi kultúra tartalmára és mélységére, ő szabja meg a társadalmi érintkezés szellemét, az embereknek egymáshoz való viszonyát. Minden uralkodó osztálynak megvan a maga sajátos és gazdasági helyzetének megfelelő erkölcsi és vallási szemlélete. Egy történelmi korszak erkölcse és vallása ama kor uralkodó osztályának erkölcse és vallása, mely az osztályharc talaján keletkezett, ez pedig ismét a gazdasági és technikai tényezőkre vezet vissza.

Keressünk a mi korunkból néhány példát alapos és világos bizonyításául annak, amit eddig elmondottunk. Minden uralkodó osztálynak és így a burzsoáziának, legelsősorban is az a törekvése, hogy a szellemi kultúra javai ne váljanak köztulajdonná valamennyi osztály számára, hanem lehetőleg csak a saját rétegére korlátozva. A tömeg maradjon sötétségben és tudatlanságban; az ő számára maradjon örök titok a tudományos felismerés és a művészet. Mi szüksége van a proletariátusnak, a robotembernek, a világtörténés összefüggéseinek megismerésére, minek kellenek neki a költészet végtelen kincsei, a zene felemelő és kielégítő érzései? Ezek az „emberek" csak dolgozzanak, dolgozzanak, használódjanak el, hogy uraiknak profitot alkossanak. Ez a profit teszi lehetővé, hogy a kapitalisták feleségeikkel és csemetéikkel zavartalanul örüljenek a kultúra áldásainak. Intellektuális képviselői és védelmezői ennek a rendszernek büszkén hirdetik, hogy éppen az a jele a magas szellemi kultúrának, hogy e kultúra kincsei a „nagy tömeg" számára hozzáférhetetlenek, mert a szellemi kultúra — szerintük — a kevesek ügye, és a szellemi kincsek nagy elterjedése a kultúrszínvonal süllyedésével járna, sivár egyformaságra vezetne. Nem akarunk vitatkozni az efajta felfogások erkölcsi és szellemi emelkedettségéről, csak annyit mondunk: bizonyos, hogy a nagy tömegben nem mindenki hivatott arra, hogy a szellemi kultúra javainak sáfárja legyen és mi sem áll távolabb tőlünk, mint hogy egész generációt művésznek és tudósnak képezzünk ki. Csak meg akarjuk állapítani, hogy az uralkodó osztály a szellemi kultúrát is a maga kiváltságának tekinti, éppen úgy, mint a magántulajdont. Saját külön előjogának tekinti, hogy a kultúra hordozója legyen, az ő soraiból kerüljenek ki a képzett, tanult emberek, vezető tisztviselők stb. és úgy véli, hogy mindez az állás és hivatás az ő csemetéi számára van fenntartva, még akkor is, ha alul, az elnyomott osztályokban sokkal tehetségesebbek is volnának. Ezzel azután újból a kiinduló ponthoz jutottunk: a szellemi kultúra területén is a hatalmi gondolat a döntő. Az uralkodó osztálynak nem a szellemi kultúra fenntartása fontos, hanem a saját hatalmi helyzete. Az uralkodó osztály is felismerte, hogy a tudás hatalom és ezért ezt a hatalmat megvonja az uralma alatt álló osztályoktól, nehogy olyan fegyverekhez juttassa, amelyeket egykor az uralkodó osztályok ellen fordíthatna.

Már kifejtettük, hogy az uralkodó osztály a szellemi kultúrának nemcsak kiterjedését, *mélységét,* hanem tartalmát, lényegét is megszabja. Nemcsak az függ a mindenkori gazdasági és társadalmi struktúrától, hogy ki tanuljon, hanem az is, hogy a kiválasztottak, akik már tanulnak, mit tanuljanak. Ha az uralmat egy harcos, tiszti kasztra támaszkodó monarchia gyakorolja, akkor a történelemkutatás és tanítás az uralkodó királyi család történetére és győzelmes háborúinak előtérbe állítására irányul; ez a szempont válik alapjává a tudományos kutatásnak és oktatásnak. A gyakorlati munkára és pénzszerzésre alapított uralkodó osztályban, mint amilyen a burzsoázia, a tisztán szellemi tökéletesedésre nem helyeznek nagy súlyt. Az ilyen osztálynak nincsenek ideáljai, hanem csak anyagi céljai. Ezért sokkal fontosabb számára, hogy a társadalom egyes embereiből tehetséges és szorgalmas specialisták legyenek, jó kereskedők, kiváló mérnökök, tisztviselők stb., vagy használható, kizsákmányolható alannyá „képeztessenek" ki, ha közben egyéb szellemi képességeik el is satnyulnak. Az ilyen társadalomban a szellemi nevelésnek nem „az ember" a tárgya, hanem a „*szakember*", a specialista. Amennyiben a társadalomnak az ifjúság

nevelésében szüksége van szellemi értékekre, úgy ezeket is megszerzi — az ókorból. A kulturális életnek ilyen szellemnélkülisége ellen lázad föl az öntudatra ébredt proletariátus, s olyan szellemi nevelést követel, amely az embert fölemeli, szellemi értékeket nyujt és nem mint szakembert, hanem mint embert kíséri végig az egész életen. A proletariátusnak nincs szüksége arra, hogy az igazságot elkendőzze. Egyedül ő az, aki mindenre való tekintet nélkül bevilágíthat a világtörténés legrejtettebb mélységeibe és fölmutathatja azok belső összefüggéseit, ellentétben az uralkodó osztályokkal, amelyeknek mindig ügyelniök kellett arra, hogy az alattuk álló osztályok szemébe port hintsenek, mert veszedelmes lehetett volna, ha az igazságot fölismerik.

Miként a szellemi kultúra lényege és kiterjedése, úgy a kor *erkölcse* is a gazdasági és politikai hatalmi viszonyoktól függ. Minden uralkodó osztály dicsfénnyel veszi körül azokat a jellemtulajdonságokat, melyeknek uralmát köszönheti és abban a korban a társadalmi érintkezés vezető irányának teszi meg. A kapitalista gazdaságot jellemzi a tőkések egymás elleni korlátlan gyilkos versenye. Minden tőkés igyekszik a másiktól mindenféle megengedett és meg nem engedett eszközökkel vevőit elhódítani, ellenfelének egzisztenciáját, létét megsemmisíteni, hogy ezzel sajátmagát előbbre vigye. A burzsoázia ezt az ő szellemét az egész társadalom szellemévé teszi. Látjuk, hogy a társadalom a burzsoázia uralma alatt valóban ama „sivár materializmusnak“ (ezt aztán nem tudományos, hanem erkölcsi értelemben kell érteni!) esett áldozatul, amelyet ma sokan, tévesen, a forradalom következményének tulajdonítanak. A burzsoázia uralma, amint ezt a „Kommunista Kiáltvány“ találóan mondja: „minden idealizmust, szellemet és erkölcsöt megsemmisített“. Nem ismer mást, mint a készpénzfizetést. Burzsoá-értelemben „szorgalmas“ az, aki ért a profit fölhalmozásához, személyi hatalmának kiterjesztéséhez és az útjában álló egzisztenciáknak kíméletlen, mindenre való tekintet nélküli megsemmisítéséhez. Aki azonban önfeláldozóan, embertársainak és a közösségnek szolgálatában értékeket alkot, akinek más ideáljai is vannak, mint a profit és megint a profit, az a burzsoámorál szerint a legjobb esetben „jószívű bolond“, vagy talán éppen közveszélyes idióta.

Egészen más lesz az erkölcs — és másnak is kell lennie! — abban a korban, amelyben a proletariátusé lesz a gazdasági és államhatalom. Ezt a kort nem a tőke hatalma és mindenki elleni kegyetlen versenye jellemzi majd, nem, hanem valamennyi munkás összetartása és szolidaritása. Csak ezáltal érheti el célját: *minden ember* jólétének és boldogságának (nem pedig egy törpe kisebbség gazdagságának és hatalmának) biztosítását. Ezekből a tényleges viszonyokból szükségszerűen új erkölcs alakul: a munkások helyzetükből kifolyóan nem is törekedhetnek arra, hogy osztálytársaik rovására, mint a burzsoák, meggazdagodjanak. Nem, a munkás tömegben és a tömeg által él, saját erejéből nem tud fölverődni, hanem csak a tömeg erejével, amelytől ha elszakad, a semmibe hull. Ezért a legelső tulajdonság, amelyen a munkásosztály erkölcse alapul, a szolidáris érzés, a közösség érzése, az osztálytársakkal való belső és külső összekötöttség. Az ilyen erkölcs, amelynek számtalan példáját találjuk a munkásmozgalom történetében, természetesen ellentétben áll a kapitalista osztályok verseny- és profiterkölcsével.

De miért fejtegetjük ezt ennyire részletesen? Azért, mert nagyon fontosnak tartjuk annak a bebizonyítását, hogy morál és erkölcsösség nem „örök és változatlan“ jelenségek, hanem szintén jelenségei a gazdasági és állami életnek, befolyása alatt állanak az élet dialektikus és változó folyamatának és hogy minden korszakban más és más jellemtulajdonságokat jelölnek meg „jónak“, „nemesnek“, „szorgalmasnak“. Hogy ezek a tulajdonságok melyik korban milyenek, az függ — mint látjuk — a társadalom gazdasági, politikai strukturájától, a hatalmi viszonyoktól, az osztályok és az egyes emberek osztályhelyzetétől.

Eltekintünk most attól, hogy közelebbről vizsgáljuk meg, hogy a kulturális élet minden ága, főként minden kor *vallásos* meggyőződése hogyan vezethető vissza a jólismert „reális bázisra“, egy osztály politikai és gazdasági befolyására, mely a maga korának szellemi viszonyait is uralja. Aki ezekről

bővebben akar tájékozódni, az olvassa el *Gorter:* „Történelmi materializmus" című füzetét és ennek különösen a „társadalmi lét" és a vallás viszonyáról szóló találó fejtegetéseit. Mi megelégszünk azzal, hogy a „reális bázisnak", a „jogi és politikai fölépítménynek" és a „társadalmi öntudatformáknak" egymáshoz való viszonyát kifejtettük. Szellem és morál nem lebegnek a felhőkben, hanem épúgy meghatározott fejlődéstörvényeknek vannak alávetve, mint a technika, a gazdaság és a politika, sőt éppen ezek azok a tényezők, melyek elsősorban szabnak irányt minden szellemi tevékenységnek.

Az egész kultúréletet egy fához hasonlíthatjuk. A talaj, amelybe gyökerei lenyúlnak, a technika; maguk a gyökerek a gazdaság, amely a technikából táplálkozik. E fölött emelkedik a fa törzse: a társadalmi (szociális) viszonyok jogi és politikai megjelenési formája. Az ágak és hajtások, melyek a fa törzséből kinyúlnak, a szellemi és erkölcsi élet sokrétű kisugárzásai. Az egész egy együttes képződmény, amelynek különböző részei a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. Valamennyit táplálja a technika és alátámasztja a földalatti, az iskolázatlan szemlélő előtt láthatatlanul ható gazdaság.

C) A társadalmi forradalom elmélete.

A materialista történelemkutató nemcsak az egyes fejlődési korszakokat kutatja; mint dialektikusnak, aki a dolgokat nem „nyugvó helyzetükben", hanem „mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban" látja, azokkal az átalakulási korszakokkal is foglalkoznia kell, amelyek a fejlődés különböző korszakait összekötik: *a forradalmakkal.* A materialista történelemkutatónak nemcsak az a föladata, hogy a kapitalista korszaknak történelmileg hű képét mutassa meg, neki föl kell mutatnia azokat a fejlődési csirákat is, amelyekből a kapitalizmus történelmi periódusa kifejlődött, ki kell mutatnia, hogyan keletkezett; eddig befutott pályájából következtetéseket kell levonnia a jövőre nézve és meg kell mutatnia, hogy mindaz, ami eddig keletkezett, hogyan fog hatni későbbi fejlődésében. Kétségtelen, hogy ezek a föladatok sokkal súlyosabbak és nehezebbek, mint egy átlagos polgári történelemíró föladatai, aki megelégszik azzal, hogy élettörténeteket, háborúkat és egyéb nagy „tettek"-et, császári és királyi felségek nagy tetteit hűségesen fölsorolja. De hogy e két módszer közül melyik a tudományosabb és érdemesebb, és melyik vezet értékesebb eredményekhez, azt az olvasó ítéletére bízzuk. De elég. A materialista történelemkutatás tárgyai tehát az átalakulások, a forradalmak is, sőt elsősorban ezek.

Elméleti fejtegetésünkből következik, hogy még egy kérdést kell feltennünk: Hogyan, milyen szempont szerint kell a materialista történelemkutatónak ilyen átalakulásokat tárgyalnia? A történelmi materializmus a forradalom menetét hogy képzeli el? Erre a kérdésre feleletet kapunk ott, ahonnan a történelmi materializmus alapvető meghatározását idéztük, *Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"* írt előszavában. Valóban, a történelmi materializmus tartalmazza a társadalmi forradalom marxi elméletét. Ezért szükségesnek látjuk, hogy ennek leírását a történelmi materializmus rendszerét tárgyaló fejezetünkből idézzük. E mellett elkerülhetetlen, hogy ismétlésbe ne essünk. *Marx* a föntemlített helyen, a 41. oldalon már idézett mondatok után a következőket írja:

> „A társadalom anyagi termelőerői fejlettségük egy bizonyos fokán összeütköznek az akkori termelőviszonyokkal... Ami eddig a termelőerők fejlődésének volt alakja, most bilincsévé válik. Ekkor következik el a társadalmi forradalom ideje. A gazdasági alap változását a rengeteg ráépítménynek gyorsabb vagy lassúbb átformálódása követi nyomon. Ilyen átalakulások vizsgálatánál külön kell választani *a gazdasági termelés föltételeinek* természettudományos pontossággal megállapítható *átalakulását* azoktól a *jogi, politikai, vallási, művészeti* vagy *bölcsészeti,* egyszóval *ideológikus* formáktól, amelyek révén az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak és amelyekben harcukat megvívják".[13]

Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az áttérést egyik korszakból a másikba, mint például a kézműipari

[13] *Szabó Ervin: Marx és Engels* válogatott művei. II. kötet.

korszakból a nagyipari korszakba és a nagyipari korszakból a szocialista társadalomba, nem emberi szellem vagy eszmék valósítják meg, hanem gazdasági erők. Az emberi kultúra alapvető változásainak hajtóereje nem felülről, az „ideológiai fölépítmény"-ből, hanem alulról, a „reális bázis"-ból származik. A reális bázis megváltoztatása természetszerüen maga után vonja az egész fölépítmény forradalmasítását. Próbáljuk ezt néhány példával megvilágítani.

A *technika,* mint a termelőerők összessége, állandó változásnak, átalakulásnak és fejlődésnek van alávetve. Nagyon hosszú az út a primitív őskor kőbaltájától a legmodernebb kor gépcsodájáig. Ez az út sokezer esztendős, melyen a fejlődés folyamata lassan, de állandóan és feltarthatatlanul ment végbe. És csak a legutolsó százötven esztendőben, amióta a modern természettudomány a technika szolgálatába állott, vált lehetségessé ennek a fejlődésnek a gyorsítása. Addig a fejlődés lassú tempóban, mint „a kispolgár postakocsija, lassan, fáradságosan ügetett a kopár, homokos sivatagban", azóta pedig „rohanó gyorsvonatként száguld" (Kampfmayer: „A társadalmi osztályok története Németországban"). Valóban, az utolsó másfélszáz esztendő technikai haladása sokkal jelentősebb, mint az előző évszázadoké együttvéve.[14]

A gőzerő és a villamosság alkalmazása, a szerszámkészítőgépek fejlődése, a mechanikai gyárrendszer és a modern technikának mindmegannyi csodája, mindez együttvéve természetszerűen maga után vonta az egész gazdasági, állami és kulturális élet gyökeres átalakulását. Ez a változás a multtal szemben szinte elképzelhetetlen. Új gazdasági formák, új alakulások, új társadalmi osztályok, új alkotmányformák, államalakulások és új eszmei irányzatok, sőt egészen új világnézetek törtek elő a technikai átalakulás nyomán.

A modern technika fájának első virága *a kapitalista* gazdaság volt. Fent már röviden vázoltuk,

[14] 1915-től 1925-ig, a háborús és a háborút követő évek alatt a technika haladása szédületes volt; nagyobb, mint a megelőző évszázad alatt. 1925-től 1929-ig pedig a racionalizálás technikai csodái ejtették bámulatba a világot. A technika valóban szédületes iramban tört előre és messze mögötte hagyta az elmúlt századok teljesítményét. Gondoljunk csak a futószalagra és a különböző gépcsodákra. *A fordító.*

hogyan született meg a technikai átalakulás nyomában: a kis kézműipar számára elérhetetlenek voltak a modern termelőerők, miután nagyon költséges volt megszerzésük és az önálló vállalkozóknak csak egy csoportja volt abban a helyzetben, hogy az új gépeket megvásárolhassa. A modern termelőeszközökkel felszerelt üzemek a versenyben óriási fölényre tettek szert a kézműiparra korlátozott mesterekkel szemben, akik nem bírván a versenyt, kénytelenek voltak önállóságukat feladni és mint bérmunkások, egykori osztályostársaik szolgálatába léptek. Ezzel megalakult a kapitalista gazdaság[15] és vele egyidejűleg két nagy társadalmi osztály lépett a történelem színpadára, ezek együttműködésén alapul az egész kapitalista gazdálkodás és éppen e két osztály *harca* jellemző a fejlődésnek erre a korszakára. A kézműiparból alakult ki a modern nagyipar. A *„meglévő termelőeszközök"*, a kézműipari gazdálkodás szűknek bizonyult a *„materiális termelőerők"* számára. A túlhaladott termelőviszonyok gátolták a fejlődést és a fennálló társadalmi rend belső ellentmondásainak elmaradhatatlan következménye volt a *„társadalmi forradalom"*.

A társadalmi forradalom tehát nem volt más, mint a kézműipartól a kapitalista nagyiparhoz vezető, fent ismertetett fejlődési folyamat; ez viszont szükségszerűen nyomon követte az eddig egységes kézművesoszálynak, a kézművesvállalkozók osztályának két osztályra: a kapitalista vállalkozók és a proletár bérmunkások osztályára való bomlása. Így látjuk világosan, hogy a technikai alap változása hogyan vonja maga után a gazdaság változását, ez viszont természetszerűen maga után vonja az új társadalmi viszonyok kialakulását és hozzáidomulását. Ennek a felismerése nagyon fontos. És itt főképpen erről van szó.

A technikai és társadalmi forradalomnak azonban Marx szerint még további következményei vannak: az „egész óriási fölépítménynek", tehát *„az állami és jogi életnek, a szellemi és erkölcsi kultúrának"* „lassúbb vagy gyorsabb" *átalakulása.* Mármost

[15] A fejlődést itt nem ismertetjük olyan részletezetten, mint ahogy valóban végbement, mert hiszen itt csak nagy vonásokban adjuk a fejlődés menetét, az elméleti szemlélet könnyebb megértésére.

hogyan képzeljük el ezt a folyamatot? Már másutt kifejtettük, hogy valamely államnak a kormánya nem más, mint a mindenkori gazdaságilag uralkodó osztályok érdekképviselete; kifejtettük, hogy minden társadalmi osztály a kormányhatalom meghódítására törekszik, hogy az állam hatalmi eszközeivel megerősítse és biztosítsa uralmát.

Képzeljük bele magunkat a társadalmi forradalom szellemébe: a kormány az eddig uralkodó osztály képviselőiből áll, de mint a technika és haladás által halálra ítélt osztály érdekképviselete, hogy az új, feltörekvő társadalmi rétegek rohamát feltartóztassa, törvényes rendszabályokat alkot és — mint a történelem tanítja — jogtalanságoktól sem riad vissza. De a történelem szükségszerű menetét ezzel tartósan meg nem állíthatja. Néha sikerülhet a kormánynak az új, kialakulóban levő rend előretörését akadályozni, de az idők folyamán az új rend utat fog törni magának — mert kell, hogy utat törjön. Valószínű, hogy a régi hatalmak kormánya makacs ellentállást tanusít az új renddel szemben s az új rend erőszakos fellépésre kényszerül.

A fejlődés békésen, lassan megy végbe, ha a régi rend képviselői idejében engedményeket tesznek az új rendnek. Történelmileg mindenképpen szükséges, hogy az állami és társadalmi hatalmi viszonyok a gazdasági viszonyokhoz idomuljanak. Lehetetlen, hogy a politikai hatalom, az államhatalom más kezében legyen, mint a gazdasági hatalom.

Az az osztály, amelyik a társadalmi forradalomban gazdasági és politikai hatalomhoz jut, hatalmi pozícióját elsősorban arra fogja felhasználni, hogy a társadalmi forradalomban maga is tevékenyen közreműködjön és a birtokába került hatalmi eszközök segítségével a gazdasági fejlődést saját érdekében befolyásolja. Az új gazdasági fejlődést most már mi sem gátolja, sőt ellenkezően, elősegíti. A közigazgatás és a törvényhozás most már arra irányul, hogy az előző gazdasági rend maradványait az útból eltakarítsa és az egész gazdasági életet a „saját képére" formálja. Másszóval: az új uralkodó osztálynak kell, és arra is fog törekedni, hogy gazdasági hatalmát jogilag is biztosítsa. A gazdaságilag győzelmes osztály természetesen nem jut nyomban az államhatalom birtokába, de éppen gazdasági hatalmával kényszeríti a régi kormányt arra, hogy a változott társadalmi viszonyokat jogilag is elismerje.

A történelemben erre számos példát találunk. Így a feltörekvő burzsoáziának további fejlődésében szüksége volt a régi verseny kikapcsolására és a gazdasági haladást akadályozó céhkorbeli alkotmány megszüntetésére, az ipari szabadság alapelvének és gazdasági vonatkozásban a nemességgel való egyenlőségének elismerésére. Noha a céhkorbeli alkotmány a gazdasági viszonyok nyomása alatt önmagától omlott össze. Így volt Poroszországban *III. Frigyes Vilmos* uralkodása alatt, aki konzervatív eszméket vallott, mégis olyan előrelátó államférfiak, mint *Stein* és *Hardenberg* megvalósították ama kor liberális reformját. A technikai és gazdasági fejlődés még az egészen visszamaradt Poroszországban is, a bizonyára nem „forradalmi" kormányt arra kényszerítette, hogy a liberális társadalmi rend jogi alapjait lefektesse. Ennél a példánál mi sem bizonyítja világosabban a marxi tanok igazságát, amely szerint a technikai és gazdasági átalakulás maga után vonja a megfelelő politikai és jogi átalakulást. Itt is, mint annyi sokszor a történelemben, látjuk, hogy a hatalom megelőzi a jogot és hogy a törvényeket a hatalom birtokosai a *saját érdekükben* alkotják.

De minden társadalmi forradalom hatásában még tovább megy: a szellemi ideálok, eszmék és erkölcsi felfogások is átalakulnak a technika, a gazdaság és a jog átalakulásának megfelelően. Minden társadalmi forradalom hatásában kiterjed a társadalom minden részére, még a kulturális élet szerteágazó, bonyolult területére is. Láttuk, hogy valamely kor *„Eszméi"* egyszersmind az uralkodó osztály eszméi is. Azt is láttuk, hogy a gazdaságilag és politikailag uralkodó társadalmi réteg megszabja a szellemi és erkölcsi kultúra irányát és tartalmát. A valóság szemlélete azonban azt is mutatja nekünk, hogy a társadalomban ugyanazon időben két egymással lényegében ellentétes eszmei irányzat is élhet egymás mellett. Ez az eset áll fenn akkor, ha az uralkodó osztály mellett egy másik, hatalmas társadalmi osztály is van, amely már elég erős arra, hogy a maga területén, reális életfeltételeiből kiindulva, ki-

fejtse saját szellemi és erkölcsi eszmevilágát, még ha nem is elég erős arra, hogy ezt az eszmevilágot uralkodóvá emelje. Így van ez különösen társadalmi forradalom idejében, amikor két osztály viaskodik a hatalomért és ez a gazdaság-politikai harc ellentétes *„eszmei harcban“* jut szükségszerűen kifejezésre.

Ma még a kapitalista kultúra uralkodik erkölcsi és szellemi téren egyaránt. Ennek ellenére, mint látjuk, a munkásosztály a maga közösségének területén már egy új kultúrának a csiráit fejlesztette ki; és szellemi előharcai megalkották a munkásosztály mozgalmának elméleti alapjait. Ennek a mozgalomnak vezető eszméje a szocializmus. A szocializmus, mint eszme, a munkásosztály összességének ma több, mint politikai és gazdasági célkitűzés. Ez az ő világszemlélete, hite, sőt bátran mondhatjuk: vallásos meggyőződése. A szocialista mozgalom fiatal nemzedéke éppen arra törekszik, hogy ezentúl inkább a szocializmus kulturális és eszmei oldalát állítsa előtérbe és továbbfejlessze, hogy a szocializmus necsak gazdasági és politikai alapelv legyen, hanem az egyetemes kultúra alapelve. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szocializmus sohasem válhatott volna *kultúrideállá,* ha nem egy bizonyos társadalmi osztály anyagi érdekeiből fakadt volna; ez a társadalmi osztály viszont csak egy meghatározott technikai és gazdasági rend alapjain keletkezhetett.

Az eszmevilág forradalmosításának szemlélete így vezet vissza bennünket kiinduló pontunkhoz: a technikai-gazdasági bázis a történelemben irányt szabó tényező, ennek átalakulása végső fokon minden társadalmi és kulturális forradalomnak az oka.

Ennek a fölismerése természetesen nem egészen könnyű. Vannak okos emberek, akik nem tudnak megszabadulni attól a képzettől, hogy az eszmék szabnak irányt az emberek cselekedeteinek, és a történelem menetére ezek az eszmék döntők. A történelemben szereplő egyének és osztályok előtt gyakran nem is tudatos, hogy ők saját érdekeikért szállnak síkra; nem tudatos előttük, hogy politikai és eszmei harcuk is végső soron — *Stephens* chartista vezér szavai szerint — csak „gyomorkérdés“. De az iskolázott, a történelmi materializmus szemléletével

fölkészült olvasó sohsem fog megelégedni ezzel a felületes felfogással, mélyebben tekint a dolgokba és azokat a láthatatlan, a résztvevők előtt is sokszor ismeretlenül ható *valóságos érdekeket* is számba veszi, melyekből kiindulva, az osztályok meghatározott politikai követelésekért és meghatározott eszmékért szálltak síkra.

Lassalle követői agitációjának az általános, titkos választójog megvalósítása volt a középpontja. De ez époly kevéssé volt öncél, mint amennyire nem öncél korunk proletariátusának a demokratikus köztársaság. Az általános, titkos választójogért és a demokratikus köztársaságért nem a választásban való részvétel öröme miatt és nem azért szállnak síkra, hogy saját osztályostársukat lássák az elnöki székben, hanem azért, mert az általános, titkos választójog és a demokratikus köztársaság, a szocializmus, illetve a munkásosztály gazdasági követelései megvalósításának szempontjából összehasonlíthatatlanul kedvezőbb, mint a plurális, háromosztályú választójog vagy a monarchia.

Mindaddig, amíg osztályellentétek és osztályharcok vannak, az egymással szemben harcoló osztályokra mindig döntő lesz a gazdasági érdek és a politikai és eszmei gondolatok ezektől az anyagi, gazdasági érdekektől függő „formák“ lesznek, „melyek révén az emberek tudatára jutnak a gazdasági összeütközésnek és harcukat megvívják“.

D) A történelmi materializmus jelenkori problémái.

A történelmi materializmusnak a társadalmi forradalomról kifejtett marxi elméletét még két *vitás kérdés* megtárgyalásával egészítjük ki. Mind a kettő nagyjelentőségű, különösen a jelenkori szocialista gyakorlati tevékenység terén. Mind a két kérdés szorosan összefügg egymással és mind a kettőt csak a történelmi materializmus alapján lehet kielégítő módon megoldani.

Mindenekelőtt: ha minden korban a termelő erők állapota az irányadó a gazdaságra, politikára stb., akkor az ember milyen mértékben tud még a maga részéről is hatékonyan belenyúlni a történelem alakulásába? Hát az ember csak tárgya, akaratnél-

küli bábja az önmaguktól működő hatalmaknak? Az olyan elmélet, amely minden jövendő fejlődést belső „szükségszerűségből" vezet le, nem *fatalizmust* hirdet-e az emberek számára, tompa, akaratnélküli megadást az elháríthatatlan sorsnak? Hogyan egyeztethető össze az ilyen elmélet az osztályharccal? E kettő nincs-e egymással kiegyenlíthetetlen ellentétben?

Aki így beszél, mutatja, hogy a történelmi materializmus szelleméből már túlsokat értett meg. Az igazi feleletet ezekre a kérdésekre *Marx* maga adta meg a *„III. Napoleon államcsínyje"* című írásában, ahol ezt írja:

„Az emberek önmaguk csinálják történelmüket, de ezt nem szabad akaratból, nem önmaguk által választott, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött körülmények között."[16]

Ez azt jelenti, hogy nem tudjuk saját erőnkből az évszázadokkal ezelőtt már uralkodott viszonyokat visszavarázsolni. Nem tudjuk visszahozni a kézműipari gazdálkodást, mert hiszen az azóta nagyon előrehaladt technika és az ennek megfelelően kifejlődött gazdaság, a maga szociális viszonyaival, ilyen visszafejlődést nem tűr. Époly kevéssé tudjuk pl már ma, a szocialista gazdaságot és kultúrát megvalósítani, ha még olyan nagyon vágyódunk is utána, mert ehhez a technikai és gazdasági viszonyok még nem eléggé fejlettek. Viszont semmi hatalom a világon nem tudja a fejlődést — amely, mint tudjuk, a szocializmus felé irányul — huzamosabb időn föltartóztatni és a kapitalista társadalom számára örök életet biztosítani. Látjuk tehát a fejlődés nagy irányelvét, *az irányzatot*, a történelem irányvonalát; ezek fenségesek és fölötte állnak emberi cselekedeteknek, föltartóztathatlanul, „örök, nagy, szilárd" törvények szerint megy a történelem a maga útján...

De ennek az önmagában szükséges fejlődésnek a *tartama és kísérő jelenségei* jórészben emberi tevékenységtől függnek! Az ember a fejlődés útja elé akadályokat *gördíthet*, ilyen akadályokat az útból el is *háríthat;* az ő kezében van és tőle függ, hogy a fejlődés akadálytalanul, vagy zavarokon, nyugtalanságokon keresztül megy-e végbe; rajta múlik, hogy egy új társadalom megszületése nehézségekkel, akadályokkal, vagy azok nélkül történik-e. A fejlődés önmagától halad a maga útján, de az emberek dolga, hogy ezt a fejlődést *szolgálják* és útjából az akadályokat *elhárítsák*. Ezzel adódott is a proletariátus föladata. Megvan *az osztályharc szerepe* korunk társadalmi átalakulásának idejében: az osztályharcnak — *Marx* szerint — „csak" az legyen a föladata, hogy a szükségszerűen eljövendő fejlődés számára az utat szabaddá tegye és a jövő társadalmának megszületésében segédkezzen. Az osztályharc további föladata az önmagától végbemenő átalakulási folyamatban: a proletárosztály érdekeinek képviselete. Éppen a történelmi materializmus szemlélete óv meg bennünket attól a tévhittől, mintha az emberek létesíthetnének osztályharccal, erőszakkal vagy hasonlóval olyan állapotot, amelyre a kor még nem érett meg. Sohasem szűnik meg egy társadalmi rend, mielőtt valamennyi termelőerő benne nem fejlődött ki.

„Társadalmi alakulat sohasem pusztul el, amíg ki nem fejlődött minden, benne megférő termelőerő; s új, magasabbrendű termelési viszonyok sem lépnek helyébe, mielőtt a régi társadalomban magában nem nőttek ki létezésük anyagi életföltételei." (Marx.)[17]

Ez egyébként ugyanaz a gondolat, melyet *Werner Sombart* — akire még többször fogunk hivatkozni — *„A szociális mozgalom"* című művében még élesebben és messzebbmenően így fogalmazott meg:

„A forradalom[18] sohasem lesz képes új gazdasági rendet alkotni vagy lényegesen kiterjeszteni... A szocializmus szervesen növekszik, növényhez hasonlóan, és semmi külső hatalom nem képes növekedésének és érettségének idejét akár hónapokkal is megrövidíteni."

Ezek a fejtegetések közvetlenül vezetnek el bennünket a második vitás kérdéshez, mely csak a történelmi materializmus szemszögéből válik érthetővé. Ez a kérdés: Vajjon a szocialista társadalom az állandó fejlődés, az *evolúció* útján, vagy egy hirtelen,

[16] *Szabó Ervin:* Marx és Engels válogatott művei. II. kötet.

[17] *Szabó Ervin:* Marx és Engels válogatott művei. II. kötet.
[18] Itt forradalom = erőszak.

azonnali forradalom, *revolúció*[19] útján jön-e létre? Erre a kérdésre a feleletet voltaképpen már megadtuk *Marx* és *Sombart* fent idézett szavaival. A marxizmus elmélete szerint a szocialista társadalom alkotóelemei már a mai társadalom ölében fejlődnek ki.

[19] Ennek a füzetnek a terjedelmében olyan fontos fogalmak, mint evolúció (fejlődés) és revolúció (forradalom), társadalmi és politikai forradalmak, reformok, a maguk legkülönbözőbb jelentésükben való elemzésre nem térhetünk ki. Ahol forradalomról beszélünk, ott általában erőszakos átalakulást, ahol evolúcióról van szó, ott általában általános fejődést értünk. *(A szerző.)*

HARMADIK FEJEZET.

A marxizmus gazdasági tanai I.

A marxizmus elődei.

A materialista történelemszemlélet ismertetése megmutatta, hogy *Marx* és *Engels* tudományos munkájuk során a kérdések technikai és gazdasági oldala, tehát a „reális bázis“ mellett, súlyt helyeztek a társadalmi és kulturális életre is. Ahogy számukra a társadalmi fejlődés irányítója és meghatározója a gazdaság volt, ugyanúgy ez volt tanulmányaiknak is lényeges tárgya. A tudomány történetében *Marx Károly* mint egy nagy közgazdasági rendszer alkotója él. Azokat a tudományos problémákat, melyekre *Engels*-szel együtt jutott a közgazdaság területén, azóta egy és más tekintetben a fejlődés ma már túlhaladta. Az újabb közgazdasági kutatók — mint *Sombart, Bernstein, Hilferding* és *Rosa Luxemburg* — kutatásai, vizsgálódásai módosították és tovább fejlesztették ugyan a Marxtól fölvetett kérdéseket, de a nemzetgazdaságtan területén *Marx* óta önálló, teljes gazdasági rendszert senki sem alkotott. Sőt elmondhatjuk, hogy a közgazdasági kérdések tárgyalása ma tudatosan vagy öntudatlanul *Marx* gazdasági rendszere körül forog. A polgári tudomány világában sokáig arra törekedtek, hogy *Marxot* agyonhallgassák. Amikor ez már nem volt tovább fenntartható, akkor megkísérelték — ahogy *Kautsky* egyszer kifejezte —, hogy *Marxot agyontapossák* és gazdasági rendszerét minden lehető és lehetetlen ellenvetésekkel „megcáfolják“. Ebben az volt az ostobaság, hogy *Marxot* „el akarták intézni“, még mielőtt teljes gazdasági rendszerét megismerhették volna, mert a nagy műnek, a „Kapital“-nak harmadik kötete csak *Marx* halála után tizenegy

esztendővel később, 1894-ben jelent meg, *Engels* kiadásában, olyan időben, amikor a polgári átlagtudósok azt hitték, hogy *Marx*-szal már régen „végeztek".

Itt van mingyárt *Werner Sombart*, fiatal polgári tudós, akinek nagyjelentőségű tanulmánya jelent meg *1894-ben „Marx gazdasági rendszerének bírálata"* címen. Ebben a tanulmányban vakmerő bátorsággal és ragyogó ékesszólással vette védelmébe *Marxot a polgári professzorvilággal* szemben és gúnyosan így szólt hozzájuk:

„Akad némely szakkolléga, különösen az idősebbek között, aki nem tudja elfojtani gúnyos mosolyát: mintha valóban komoly dolog lenne egy már régen eltemetett halottat, mint *Marx Károly*, életre kelteni és tízszer is „megcáfolt" gazdasági rendszerét újból kritika alá vonni, sőt tudományos vitatkozás központjává tenni. Nos, mi fiatalok majd gondoskodunk arról, hogy a mosoly arcukra fagyjon. Nekünk az a véleményünk, hogy a marxi kritikának nem a végén, ellenkezőleg, az elején vagyunk. És nem tudjuk csodálkozásunkat elfojtani, hogy addig „kritikáról" egyáltalán beszélhettek, mielőtt a rendszer készen sem volt."

Közben valósággá vált, hogy ma még távolabb vagyunk, mint huszonöt évvel ezelőtt, attól, hogy *Marx* közgazdasági rendszerét „elintézték" volna: a marxi közgazdaságtan egyre inkább aktuális problémává vált, *Marx* a közgazdasági tudománynak nagy teoretikusa és a marxizmus nemzetgazdasági rendszere ma sokkal inkább, mint bármikor, a tudományos tárgyalás központjában áll. Ha eltekintünk attól, hogy *Marx* a modern szocializmus szellemi apja és ha hűvös objektivitással csak a közgazdasági teoretikust látjuk benne, akkor is azt kell mondanunk, hogy az ő közgazdasági rendszere egyenrangú a tudomány legnagyobbjainak alkotásaival. Ha *Quesnayről, Adam Smithről, Ricardóról, Malthusról, John Stuart Millről beszélünk,* velük együtt fogjuk mindig említeni *Marx Károlyt* is.

Mielőtt azonban *Marx Károly* zseniális közgazdasági rendszerét és tanait legfontosabb pontjaiban ismertetnők, mint dialektikusan gondolkodóknak föl kell vetnünk a kérdést: hogyan keletkezett Marx rendszere? Vajjon e rendszer tisztán *Marx* szellemének terméke-e, valamennyi tételét először ő állította-e fel, kizáróan tőle származik-e minden tanítása? Vagy *Marx* előtt már más kutatók is foglalkoztak ugyanezekkel vagy hasonló problémákkal és ezeknek eredményein építette *Marx* tovább a maga rendszerét? Már felvetettük ezeket a kérdéseket az első fejezetben is, amikor általában beszéltünk a modern szocializmusról és az előző fejezetben is érintettük, a történelmi materializmus ismertetésénél. Már ott kifejezésre juttattuk, hogy a modern szocializmus elmélete és a történelmi materializmus, mint kutatási módszer, nem pattant ki készen egyszerre *Marx* agyából, ha még olyan szellemóriás volt is.

Előző fejtegetéseink során már megállapítottuk, hogy *Marx* elmélete hosszú szellemtörténetre tekinthet vissza, visszavezethető egészen a ködös ókorig, *Platóhoz* és *Heraklitoshoz*. Ugyanígy van ez itt is, a közgazdaságtan területén: *Marx* itt is csak továbbépített azokon az eredményeken, amelyeket előfutárai hagytak örökségül. Itt is csak akkor fogjuk Marxot jól megérteni, ha művét *hosszú szellemtörténet részének, mégpedig befejező részének* tekintjük. A mi feladatunk tehát most mindenekelőtt az, hogy a nemzetgazdaságtan történetét ismertessük meg röviden, olyan mértékben, amennyire ez a marxizmus gazdasági tanainak megértéséhez szükséges.

*

A közgazdaságtan aránylag nagyon fiatal tudomány. Noha az emberek minden időben „gazdálkodtak", illetőleg arra törekedtek, hogy létfeltételeikről gondoskodjanak — éppen ez a tervszerű gazdálkodás különbözteti meg az embert az állattól — és már a középkorban találunk gazdálkodásról szóló *tanítást, azonban népgazdaságról,* közgazdaságról szóló tan csak az újkor kezdetétől van. Ez nem is lehetett másként, mert hiszen a középkor végétől alakultak ki a közgazdasági egységek. A közgazda-

ságtan tudományának területén is beigazolódott a történelmi materializmus tana: hogy az eszmék, a tudományos elméletek a kor tényleges viszonyaitól függnek. A közgazdasági elméletek tehát a tényleges közgazdasági viszonyoktól függnek. Ahogy nem lehetett az osztályharcról szóló elméletet felállítani addig, amíg osztályharcos proletariátus nem volt, ugyanígy nem lehetett közgazdaságtan sem, mielőtt még egységes közgazdaság nem volt.

Ilyen egységes közgazdaság azonban az ókorban és a középkorban egyaránt ismeretlen volt. Ezekben a korokban csak kisebb *házigazdaságok*, családi gazdaságok voltak, amelyek az állam mellett, attól függetlenül léteztek, anélkül, hogy magasabb egységbe, köz- vagy nemzetgazdaságba kapcsolódtak volna. Ennek megfelelően csak házgazdaságról szóló elmélet volt. Ez az elmélet a háztartás egyes gyakorlati kérdéseivel foglalkozott, így természetesen a földműveléssel, vagy az állattenyésztéssel, de egyáltalán nem tarthatott igényt tudományos megjelölésre. Ennek a kornak nagyon tipikus irodalmi bizonysága *Xenophonnak*, a régi görög történetírónak kis *„Gazdaságtana"*.

Csak a középkor végén alakultak ki az egyes gazdaságokból a nagy nemzetgazdasági egységek. Ez a fejlődés egybeesik a nagy államterületek kialakulásával. Ez a kialakulás szükségszerűen valóságos nemzetgazdaságtan keletkezéséhez kellett, hogy vezessen. De milyen volt ez? Ezt is a tényleges viszonyok ismeretéből érthetjük meg. Az államnak, mint gazdasági egységnek, eddigi elhanyagolására *az állami tekintély túlsúlyának kora* következett a közgazdaság területén is. De ugyanabban az időben a világkereskedelem erősebb ütemet vett, főként az újonnan felfedezett földrészekkel. Ehhez hozzájárult még az is, hogy Európát hallatlan mértékben elárasztották arannyal, ezüsttel. Ez a három tényező döntően hatott ennek a kornak gyakorlati gazdaságpolitikájára. Ugyanezek a tényezők gyakoroltak befolyást az újonnan keletkező nemzetgazdaságtan tartalmára is. Hiszen ezek a tanok csak visszatükröződései annak, ami a gyakorlati, valóságos gazdaságban létrejött. Azok az alapelvek, amelyeken azokban az időkben (a 17—18. században) az állami gazdaságpolitika és ennek megfelelően a nemzetgazdaságtan alapult, röviden a következők voltak:

Kiinduló pont: a nemes fémek, a *készpénz értékelése* és jelentősége volt. Az állami gazdaság fokmérője a *pénz*. Ezért arra kell törekedni, hogy lehetőleg sok pénzt halmozzanak föl az országban. Ezt úgy lehet elérni, ha több árut visznek ki az országból, mint amennyit behoznak. Ha *a kivitel túlhaladja a behozatalt*, ez a nemes fémnek, a készpénznek az országba áramlását jelenti. Ennek a célnak elérésére nagyon szigorú *vámrendszabályokat* alkottak: a behozatali árukat magas vámokkal sujtották, az olyan nyersanyagok kivételével, melyeknek behozatala kívánatos volt, mert belőlük kész gyártmányokat állítottak elő, amelyeket azután nagy haszonnal vittek ki az országból. A *hazai gyártást* is ezért kellett a lehetőség szerint támogatni, mégpedig az iparnak nyujtott különböző kedvezményekkel; *népszaporítással*, az ügyes munkaerőknek az iparba való bevonásával és a termelés *szigorú állami ellenőrzésével;* ez a szempont irányította és szabályozta az egész gazdasági életet.

Ezt a rendszert a pénznek és a kereskedelemnek tulajdonított nagy jelentősége miatt *merkantilista vagy kereskedelmi rendszernek*, de *colbertizmusnak* is nevezték. (A rendszer szellemi atyja *Colbert* francia pénzügyminiszter volt, aki ezt az elméletet a gyakorlatba is átvitte.) Nyilvánvaló, hogy itt nem egy minden tudományos szempontból helytálló elméletről van szó, inkább a közgazdasági gyakorlat számára írt néhány receptről. A legfontosabb azonban mégis csak az, hogy elsőízben alakult ki a nemzetgazdasági rendszer elmélete és nem ötletszerű gondolatként, hanem a valóság alapján és a vele való szoros összefüggésben. Most vetették föl elsőízben a kérdést *a nemzeti vagyonosodás okairól*. Erre a kérdésre azt feleltek, hogy *az ország gazdagságának a nemesfém, a készpénz a forrása*. A felelet nem nyujthatott ugyan végleges megnyugvást, de az a fő, hogy a problémát végre fölvetették — mert föl kellett vetniök — és ez azóta többé már nem is merülhetett a feledés homályába.

A merkantilizmus után az államnak a gazdasági élet fölötti gyámkodására, mint ennek természe-

tes visszahatása, hosszú ideig az individualizmusnak, *az egyénnek túlságos kihangsúlyozása* következett. Az egyén szabadságát hangsúlyozták a gazdasági élet területén is. Azt mondtuk, hogy a gazdasági élet területén *is*, mert ez az irányzat nem maradt a gazdaságra korlátozott, hanem egy nagy, az egész kultúréletet átölelő mozgalommá szélesedett, amely csúcspontját a modern kapitalizmusban, annak korlátlan versenyében, a gazdaságilag gyengébbnek az erősebb által való elnyomatásában és megsemmisítésében érte el. Mindez alapjában véve nem más, mint természetes következménye a korlátlan egyéni szabadságnak, a gazdasági individualizmusnak. E nagy mozgalom, amelynek ereje csak korunkban látszik bénultnak, szellemi kiindulását a *természetjog* tanaira vezeti vissza. A természetjogot már érintettük a racionális, észszerű szocializmusról szóló fejtegetéseink során. Ez az elmélet a közgazdaság területén a *fiziokraták* rendszerében találta meg első megnyilvánulását. Franciaországban *Quesnay, Turgot* és mások fejtették ki ezt az elméletet a XVIII. században. A természetjognak megfelelően vetették föl a kérdést *a társadalmi javak eredetéről.* Ők már figyelmen kívül hagyták az olyan különleges viszonyokat, mint világkereskedelem, készpénz stb. A kérdésre így feleltek: *A társadalmi javaknak egyedüli forrása a természet, a föld, tehát a mezőgazdaság* (emellett a bányászat is), mert csak ezek produktívak és kizárólag ezek alkotnak fölösleget. Nem produktív, terméketlen ezzel szemben a kereskedelmi és ipari osztály, mert hiszen ezek nem alkotnak *új* értéket, hanem csak a meglevő, az őstermeléstől, a mezőgazdaságtól és a bányászattól kapott javakat változtatják vagy alakítják át. A fiziokrata közgazdászok tehát — a merkantilistákkal ellentétben — nem a külkereskedelem alapjaira helyezték gyakorlati politikájukat, hanem a *mezőgazdaságra.* Ennek érdekében követelték a merkantilista vámpolitika eltörlését és az egyén „természetes" szabadságával ellenkező állami gazdasági *ellenőrzés megszüntetését.* A fiziokraták az ellenőrzés helyett *a kereskedelem és ipar teljes szabadságát* követelték. Követelték a szabadversenyt, e híressé vált jelmondatnak megfelelően: „Laissez faire, laissez

passer"[20] Az egész gazdasági liberalizmus alapbölcsessége ezen a jelmondaton alapul.

De ezek a liberális, természetjogi közgazdászok elég igazságosak ahhoz, hogy elméletükben kevéssé kedvező következtetést vonjanak le a mezőgazdaság számára. Azt mondják: ha a földművelés az egyetlen produktív termelési ág, amely fölös javakat termel, akkor az egyetlen igazságos adó a *földadó.* Ezért követelték a fiziokraták a mezőgazdaság megadóztatását és az összes közvetett adók eltörlését.

A „modern" nemzetgazdaságtant valójában *Adam Smith* filozófustól és nemzetgazdásztól számítják. Ő a feje az úgynevezett *klasszikus iskolának.* Ez az iskola Angliában a XVIII. században alakult. Azért nevezik modernnek az *Adam Smith* óta alakult közgazdasági rendszereket, mert csak azóta ismeretesek az ipar újkori problémái: a munkamegosztás, a géprendszer és a szociális kérdés. *Adam Smith* mellett ennek az iskolának legnagyobb szellemi tanítómesterei *Robert Malthus,* aki főként népesedési kérdésekkel foglalkozott, *David Ricardo,* aki továbbfejlesztette *Adam Smith* tanait és akinek tanításain viszont *Marx* tanai alapulnak, azután *John Stuart Mill,* mint ennek az iskolának kimagasló szelleme, aki zseniálisan foglalta össze az iskola tanait.

A klasszikusok, mindenek előtt *Smith* és *Ricardo,* a burzsoázia nemzetgazdászai, a gazdasági szabadságnak és a korlátlan versenynek tipikus képviselői. Röviden: a gazdasági individualizmusnak és a liberalizmusnak ők a klasszikus képviselői. *Adam Smith*-et egyenesen a „nagyipar prófétájának" nevezték és ebben a minőségében általánosan ismert. Ez azonban vitatható, mert hiszen olyan alapos kutató, mint *Rist,* a francia nemzetgazdász, azt hiszi, hogy *Smith* műve „távol van attól, hogy a kialakulóban levő újkori ipari társadalomnak legyen a prófétai hirdetője". Ez annyiban találó, mert az abban az időben keletkezett géprendszer nyomán kialakuló ipari forradalom még csak a kezdet kezdetén volt, úgyhogy *Adam Smith* műve nem lehetett pusztán a nagyiparnak és kapitalista hordozóinak védelme. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy

[20] Olv.: Leszé fer, leszé passzé. (Hagyjuk cselekedni, hagyjuk menni.)

Adam Smith rendszere mégis csak az iparra volt szabva, a nagyipari munkára — ez a nagyipar nem azonos a mai gyári, gépiparral! — és *csak* arra kellett, hogy szabva legyen. És ahogy a merkantilizmus saját korának volt a terméke, ahogy a fiziokraták rendszere a merkantilizmus természetes visszahatásaként fejlődött tovább és ahogy a marxizmus gazdasági rendszere a kezdődő proletárosztályharc terméke, ugyanígy az egész *Smith*-féle rendszert sem tekinthetjük másnak, mint a *manufaktúra-korszak* természetes termékének.

Ez a gazdasági korszak a kézműiparból a nagyiparba való áttérés szakasza volt. A kicsiny kézműipari üzem már képtelen volt az *Amerika* fölfedezésével erősen megnövekedett ipari igények kielégítésére; a világpiac már nagyobbszabású termelést követelt. A megnövekedett termelés és a tőkeerős kézművesek törekvése együtt vezettek az üzemek nagyobbítására. Ez vezetett a munkamegosztásos nagyüzemek keletkezéséhez is, de természetesen még mindig a kézműipar alapján. A *munkamegosztás* — egy egész sereg kézi műveletre megosztott munka, amelyet a különböző, betanított munkások végeznek el — volt az alapja ennek a gazdasági átmeneti korszaknak. Ez volt tehát a kiindulópontja *Smith* rendszerének is, akit ezért nevezett *Marx* a *manufaktúra közgazdászának*.

Smith is fölveti a nemzeti vagyonosodás forrásának kérdését. De a nemzeti vagyonosodás forrását már nem látja, mint a merkantilisták, a készpénz imádatában, de úgy sem látja, mint a természetjogi közgazdászok, a fiziokraták, a földben, hanem egy ***nép munkájában*** látja, amelyet legnagyobb közgazdasági munkájában: *„Vizsgálódás a nemzeti vagyonosodás természetéről és okairól“* a nemzeti vagyonosodás forrásaként jelölt meg. Ha növelni akarjuk egy nép gazdagságát, akkor nincs szükség arra, hogy sok nemesfémet cipeljünk az országba, arra sincs szükség, hogy egyoldalúan a mezőgazdasági termelést támogassuk, hanem a *produktivitást*, azaz az *összesség* munkájának eredményét kell fokoznunk. Ennek eszköze a munkamegosztás, amely, mint azt *Smith* művében, a híressé vált varrótűmanufaktúra példáján kimutatta, óriási módon megnöveli a munka produktivitását.

A munkamegosztás azonban csak olyan üzemekben vihető keresztül, amelyek sok munkást foglalkoztatnak és a termelőeszközök nagyobb mennyisége fölött rendelkeznek, egyszóval: nagyobb tőke fölött rendelkeznek. A tőkeerős üzemek fejlődése azonban csak úgy lehetséges — és itt vált *Smith* a feltörekvő kapitalizmus szószólójává! —, ha a gazdaságnak állami irányítását, amelyet a merkantilizmus hozott magával, megszüntetik és ennek helyébe a teljes *gazdasági szabadságot, az egyéni terjeszkedés lehetőségét* teremtik meg. *Smith* ebben a fiziokraták régi követelését tette magáévá, ha más okokból is. Ő már nem tisztán természetjogi okokból és nem a mezőgazdasági termelés szempontjából, hanem az egyetemes közgazdaság szempontjából követeli a teljes gazdasági és versenyszabadságot, mert azt hiszi, hogy az összesség érdekeit úgy lehet a legjobban megóvni, ha mindenki saját érdekeit szabadon követheti és erejét, tekintet nélkül az állami törvényekre, a lehetőség szerint érvényesítheti.

A félszázaddal fiatalabb *Ricardo* bankár a kapitalizmus fejlődésének már egy nagyobb szakaszával látott többet, mint *Smith* és ezért közgazdasági elméletében a kapitalista irányzatot sokkal világosabban juttatja kifejezésre. Ha föltétlenül ragaszkodunk ahhoz, hogy egy úttörő kutatónak rövid és éppen ezért nem egészen kielégítő meghatározásban jelöljük meg a jelentőségét, akkor *Ricardót* a *nagykapitalizmus közgazdászának* nevezhetjük. Természetesen nem abban az értelemben, ahogy *Marx* a „népszerű közgazdászokat“ *„Az értéktöbblet elmélete“* című művében kigúnyolta, akik csak arra vannak tekintettel, hogy a kapitalizmust minden módon védelmükbe vegyék. *Ricardo* egyike a legmélyebb közgazdasági gondolkodóknak. Éleselméjűségben *Smith*-et is túlszárnyalja. A társadalmi gazdagság kérdésében egyetért *Smith*-tel, de gyakorlati követelésében túlmegy rajta, főként a *szabadkereskedelem követelésének* éles kidolgozásában. Ezen alapul *Ricardo* egész gazdasági rendszere. Követeli — és ez az, ami őt mindenek előtt a nagykapitalizmus közgazdászának bélyegzi — a vámok megszüntetését, és azt hiszi, hogy valamennyi ország akkor boldogul a legjobban, ha vámok nélkül egymással szabadkereskedelmet folytathatnak. Azt gondolja, hogy ennek

egyenes következménye volna *a nemzetközi munkamegosztás,* vagyis, hogy minden ország csak azokat a javakat termelné, amelyeket a legjobban és a legolcsóbban tud előállítani és fölös javait más országok fölös javaival cserélné ki.

De *Ricardo* nemcsak a társadalmi vagyon *eredete* iránt érdeklődött, hanem a *Smith* által még mellékesen érintett problémát, a társadalmi gazdagság *elosztásának* problémáját is, tudatosan, először állította előtérbe. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a *nemzeti jövedelem hogyan oszlik meg a három nagy jövedelemkategória: a munkabér, a vállalkozók profitja és a földtulajdonosok földjáradéka között.* Itt állítja föl a munkabérre vonatkozóan híres törvényét, az úgynevezett *„vasbértörvényt“*, amelyet később *Lassalle* is átvett. E törvény szerint a munkabér mindig a *létminimum* körül forog és csak annyi, amennyi „a munkásoknak azokat az eszközöket nyujtja, hogy életüket tengethessék és osztályukat fenntarthassák, anélkül azonban, hogy túlságosan elszaporodnának, vagy csökkenne a számuk“; nem több és nem kevesebb, mert ha a munkabér lényegesen felülemelkedik a létminimumon, akkor ennek következményeként szaporodnak a házasságok és a gyermekek, ennek következménye viszont a túlkínálat és a munkanélküliség. A munkanélküliség következtében a munkaerőtúlkínálat lenyomja a béreket korábbi szintjükre. És fordítva: ha a létminimum alá csökken a munkabér, akkor megfordított a sorrend: a házasságok és a gyermekek száma csökken, a munkaerőben hiány támad és miután a munkaerőkereslet nagyobb, mint a kínálat, a munkabér újból emelkedik. A munkabérnek ezt az ércerejű törvényét sokáig a szociáldemokrata elmélet fontos részének tekintették, egészen addig, amíg *Lassalle* és szelleme uralkodott a német munkásmozgalom fölött. A marxizmusban azonban ebben a formában nem talált tartósan helyet.[21] A modern tudomány és a közgazdasági gyakorlat már régen *megcáfolta* ezt a közgazdasági törvényt. Tudományos szempontból munkabérelméleténél sokkal jelentősebb *Ricardo földjáradék*-elmélete.

[21] A vasbértörvény a munkaerő értékének megállapításánál hátsó ajtón besurrant a marxizmusba is. (Lásd a 91. oldalon lévő jegyzetet.)

Ennek az ismertetése azonban tulajdonképpeni föladatunktól messze vezetne.

Mint láttuk, a vasbértörvényben is szerepet játszanak a népesedéspolitikai szempontok. A klasszikus iskolának tulajdonképpeni *népesedés-politikusa* nem *Ricardo,* hanem *Malthus,* a protestáns pap volt, akit joggal neveztek el a *korlátlan kizsákmányolás képviselőjének. Malthus* szerint az emberek geométriai (mértani), az élelmiszerek pedig aritmetikai (számtani) arányban szaporodnak. Eszerint az emberek egy bizonyos idő mulva mindig megduplázódnak, a következő arányban: 1, 2, 4, 8, 16, 32 és így tovább, az élelmiszerek azonban csak számtani arányban, azaz így növekednek: 1, 2, 3, 4, 5, 6 és így tovább. Ezek szerint egyre nagyobb az eltérés az emberek szaporodása és az élelmiszerek gyarapodása között és ez szükségszerűen ínséghez és nyomorhoz vezet, hacsak az emberek oktalan szaporodását mesterségesen nem korlátozzák. Ennek a célnak elérésére erkölcsi eszközök szolgálhatnak — nőtlenség —, vagy az emberek életének fizikai megsemmisítése, háborúval, betegséggel, éhínséggel. *Malthus* elveti a szegénygondozást épúgy, mint minden más szociálpolitikát, amely az alsóbb néposztályok helyzetét javítaná. Szerinte nem szabad a *„természetes kiválasztódást“* mesterséges eszközökkel feltartóztatni. *Malthus,* aki jóakarattal viseltetett a szegények iránt és azt hitte, hogy jó tanácsokat adott nekik, valójában fegyvert kovácsolt a kapitalisták számára, érveket adott nekik, amellyel *minden szociális reformmal való ellenállásukat* megindokolhatták.

Vessünk most egy pillantást *John Stuart Millre,* a klasszikus iskola utolsó nagy képviselőjére. Nincs különösebb jelentősége, mert új és fontos gazdasági törvényeket nem állított fel. Inkább azért bír jelentőséggel, mert ő volt az, aki a klasszikus iskola végén, annak tanait mégegyszer összefoglalta. Aki a klasszikus iskola tanaiban akar elmélyedni, annak ajánlható *Millnek „A politikai közgazdaságtan“* című tanulmánya. De *Mill* még más szempontból is érdekes, különösen nekünk, szocialistáknak. Kétségtelen, hogy *Mill* alapjában véve még a *polgári* nemzetgazdaság, a gazdasági liberalizmus képviselője, de tanaiban már *szocialista* gondolatok is kifejezésre jutnak, sőt érzéseiben a nagy francia szocializmus szellemé-

nek hatása alá került. Ő már valósággal ellentétbe jutott a klasszikus iskola túlhaladott felfogásával. *Marx Mill* művében joggal fedez fel *ellentmondást* a „régi", a klasszikus iskola eszmevilágához tartozó dogmák és az ő „modern", szocialista munkásbarát irányzata között. Amit *Mill* a jelenkori társadalom bírálatában, amit az örökösödési jog korlátozásáról, a magántulajdon megszüntetéséről mond, minden szocialista író művének díszére válna. Hogy milyen messze megy kritikájában, azt mutatják a következő, 1847-ben írt sorai:

„Ha ... választanom kellene a kommunizmus között minden kilátásával és a fennálló társadalmi rend között, annak minden szenvedésével és igazságtalanságával; ha a magántulajdon berendezésének szükségszerű következménye, hogy a munka jövedelme, miként látjuk, ellentétes arányban oszlik meg munkás és munkaadó között — a legnagyobb rész annak jut, aki sohasem dolgozott, ennél kevesebb jut annak, aki a munkát csak papíron látta és így egyre csökkenő arányban az elosztandó rész mindig kisebb lesz, minél keményebb és kellemetlenebb a munka, míg végül a legfárasztóbb és legkimerítőbb fizikai munkát végző már annyit sem kap, amennyire létfenntartásában biztosan támaszkodhatna; mondom, ha ilyen állapot, ilyen társadalmi rend és a kommunizmus között kellene választanom, akkor ez utóbbinak minden jelentős és jelentőségnélküli akadálya a mérlegen csak annyit jelentene, mint a pehely."

Az ilyen mondatokkal szemben persze ugyanannyi ellenkező értelmű mondatot is lehet találni, amelyeket a kapitalizmus védelmére írt. De alapjában véve az a fontos, hogy polgári liberális közgazdász létére kénytelen volt korának akkoriban még új, szocialista eszméivel, a proletárság önállóságra és öntudatra ébredt törekvéseivel megismerkedni és azokat ilyen messzemenően elfogadni. A modern nemzetgazdaság történetében itt érkezünk el a *fordulóponthoz:* az átmenethez a klasszikus közgazdászok liberális iskolájától a modern szocialistákhoz, a *marxizmushoz.* Ez az átmenet történelmileg szükséges volt. A kornak uralkodó közgazdászai, abban az

időben a tőke és a munka között kialakuló osztályharcban a tőke oldalára állottak. Éppen ezért szükség volt olyan közgazdasági elméletre, amely a dolgozó osztályok létfeltételeiből indult ki és azokból fejlődött ki. A „negyedik rend"-nek ezzel a szükségletével számol a marxizmus. A két tábor *között* áll *Mill,* aki *már* nem tisztára polgári, de *még* nem szocialista közgazdász.

A marxizmus így alkot szükséges kapcsolatot a közgazdasági elméleti rendszerek láncolatában. *Marx* nemcsak *Fouriernek és Saint-Simonnak,* nemcsak *Hegelnek* és *Feuerbachnak,* hanem *Ricardónak* és *Smithnek is szellemi örököse.* Csak ha tudatában vagyunk ennek a *szellemtörténeti összefüggésnek,* tudjuk csak igazán *Marx* rendszerét teljes egészében megérteni és magunkévá tenni. Miután a marxizmust először mint *a társadalmi fejlődés elméletét,* azután mint *történelemfilozófiát* ismertük meg, most meg kell ismernünk mint *gazdasági tant* is.

Marx gazdasági törvényei könnyen oszthatók két csoportra. Az egyik csoport azokat a törvényeket foglalja össze, amelyeket a mai társadalmi, gazdasági rend megfigyeléséből vezetett le. Ezek együttvéve adják a kapitalista gazdasági rend *elemzését.* *Muckle,* a német szociológus, *August Comte*-re, a francia filozófusra való hivatkozással, ezekről mint *„statikai problémákról"* beszél, mert itt az adott, meglévő gazdasági rendszert statikusan, azaz nyugvó állapotában elemezzük.

A gazdasági elméletek másik csoportjába tartoznak azok a törvények, amelyek az eddigi történelmek ismeretéből a jövő fejlődésének levezetését, *prognózisát* tartalmazzák. *Muckle Comte*-tal együtt ezeket a problémákat *„dinamikus problémáknak"* nevezte, mert ezek azt tárgyalják, ami a dolgok mozgásából, dinamikájából és fejlődéséből a jövő számára valószínűleg adódik. Ennek a kettéosztásnak megalapozásával akarjuk megkezdeni *Marx Károly* egyes gazdasági tanainak ismertetését és így eljutottunk feladatunk *legfontosabb* részéhez.

NEGYEDIK FEJEZET.

A marxizmus gazdasági tanai II.

A kapitalista gazdaság elemzése.

Mindenek előtt tisztában kell lennünk azzal, hogy a marxista elmélet a közgazdasági tudománynak egyik legnehezebb része és mindenki számára érthető, népszerű ismertetése majdnem lehetetlen föladat. Az olvasók legfeszültebb figyelmére van tehát szükségünk, minthogy a marxi dialektika, amely nem tűri a puszta fogalmak egymásrahalmozását, éppen ezen a területen új fogalmakat alkotott egymás után, amelyek mindegyike szükségszerűen következik a másikból. Aki előtt ennek a gondolatrendszernek *egyik* része homályos marad, az csak nagy fáradsággal tudja az utána *következőt* megérteni.

Elöljáróban meg kell jegyeznünk még, hogy a marxista közgazaságtan *statikai* problémáit — ebben a fejezetben egyedül ezekről a problémákról lesz szó — a könnyebb megérthetőség kedvéért két részre osztjuk: *teoretikus,* azaz elméleti és *empirikus,* azaz tapasztalati részre. Mit jelent ez? Ez a megkülönböztetés a tudomány minden ágában otthonos. Az elméleti módszer a dolgokat a maguk lényegében kutatja, hogy eszméiket megértse és ezekből *általános törvényeket* állíthasson föl, még akkor is, ha ezek a valóságot nem maradéktalanul uralják. Más szavakkal: a teoretikusnak az *elmélet,* a dolgok megnyilvánulásának magyarázata a fontos, miközben a valóságot a második sorba helyezi. A *tapasztalati* módszer ezzel szemben a valóságból indul ki és a fősúlyt nem a fogalmak rendszerének felállítására, hanem a tények megfigyelésére és lerögzítésére helyezi.

Marx mindkettő: elméleti és tapasztalati közgazdász volt. Hatalmas művének legnagyobb gyengéje,

hogy ennek a nagy műnek elméleti és tapasztalati részeit *nem választotta el egymástól elég világosan,* úgyhogy nem lehet tudni, tanainak hol tulajdonít tapasztalati fontosságot és melyek azok a részek, amelyek csak az elméleti tisztánlátást szolgálják. *Marx* gazdasági tanai felől a legtöbb félreértés az elméleti és gyakorlati részek nem elég világos megkülönböztetéséből származik. Nem akarunk ugyanebbe a hibába esni és ezért világosan és egymástól elkülönítve ismertetjük a problémákat. Első sorban is a *statikai* problémák elméleti ismertetéséhez fogunk.

A) Elméleti szemlélet.

I. *Értékelmélet.*

Marx Károly vizsgálódásának tárgya a kapitalista gazdaság. Amit ő értékről, értéktöbbletről stb.-ről tanít, nem minden időkre és nem minden gazdasági rendszerre, és főképpen nem a szocialista gazdaságra vagy a középkori kézműipari gazdaságra vonatkozik, hanem csak a *kapitalizmusra.* Mindazok a törvények, amelyeket *Marx* közgazdasági elméletében felállított, kizárólag a kapitalista gazdasági rendre vonatkoznak.

Marx Károlyt is első sorban az a kérdés foglalkoztatta, hogy a kapitalista gazdasági rendben *miből áll a társadalmi gazdagság; mi a mértéke és mi a forrása ennek a gazdagságnak?* A kérdés első részére mingyárt meg is felelt a *„Kapital“* első mondatában:

> „Azon társadalmak gazdagsága, amelyekben tőkés termelőmód uralkodik, a gazdagság nem más, mint mérhetetlen árufölhalmozás, az egyes áru pedig ennek a gazdagságnak elemi formája.“

De mi az *„áru“?* Már erre a kérdésre sem könnyű a felelet. A kérdésre csak dialektikusan lehet felelni, mert nem minden társadalom „árufölhalmozó“. Képzeljünk el egy önmagában zárt házgazdaságot, amelyben mindent termelnek, ami a család szükségletének kielégítésére kell: nemcsak élelmiszereket, hanem ruhákat, bútorokat stb. Itt értel-

metlenség volna „*áru*"-termelésről beszélni. Amit a házgazdaságban előállítanak, termelnek, azok nem áruk, hanem egyszerűen gazdasági *javak*. A gazdasági javak csak akkor válnak áruvá, ha nem saját használatra, hanem csere céljaira termelik őket. Tehát minden áru gazdasági jószág, de nem minden gazdasági jószág áru, vagy, ahogy *Kautsky* mondja: „Nem természeti, hanem társadalmi tulajdonságok változtatják a terméket áruvá." Az árutermelés legtökéletesebb formáját a kapitalista gazdaságban látjuk. Tiszta házgazdasági rendszerben csak saját szükségletre termelnek, a nagykapitalista rendszerben pedig kizárólag a csere, a kereskedelem számára. Természetesen itt is vannak fokozatok: termelés saját fogyasztásra alkalmi cserével vegyesen, vagy a termelt fölösleges javak rendszeres kicserélésével, stb.

Ha a javak tulajdonságai iránt érdeklődünk, a következőket látjuk: minden jószágnak van *hasznossága*. Ez már a „jószág" elnevezésben is bennfoglaltatik. Az olyan dolog, amelynek nincs semmi hasznossága és emberi szükséglet kielégítésére sem szolgál, nem jószág. A hasznosságon alapul a *használati érték*. A használati értéket a jószág hasznosságának foka szabja meg. Nem az, hogy hasznos, hanem, hogy „*milyen mértékben*" hasznos.

A kapitalista gazdaságban azonban a használati érték fogalmával nem megyünk sokra. A használati érték önmagában egészen *szubjektív*, személyektől függ. Az egyikünk számára ugyanaz a jószág *értéktelen*, ami másoknak *értékes*. A kapitalista gazdaság azonban, amint látjuk, cseregazdaság, amely a kereskedelmi forgalmon alapul. A kereskedelemben azonban olyan szubjektív értékmérővel, mint a *hasznosság*, nem lehet mit kezdeni. Vizsgáljuk meg világosan a dolgokat: A kereskedelem — legyen az egyszerű csere, vagy pénz ellenében való vásárlás — két jószág értékének lemérésén alapul. Csak olyan jószágokat cserélnek egymással, amelyeknek értéke egyforma. Ilyen értékegyformaság azonban sohasem állapítható meg, amíg a használati értéket vesszük értékmérőnek. Szükségünk van tehát egy másik, *objektív* értékmérőre. Ez az értékmérő a cserében, a kereskedelemben jelentkezik, mint *csereérték*, amelyet *Marx* egyszerűen *ér-*

téknek nevez. A csereértéknek előfeltétele a használati érték. Az olyan dolognak, amelynek nincs használati értéke, tehát nem jószág, nem lehet csereértéke sem. De a használati érték csak *föltétele*, és *nem mértéke* a csereértéknek. Miben áll tehát a csereérték *mértéke?* Ezt látni fogjuk a következőkben.

Vegyünk mindenekelőtt egy példát: *A.* egy földműves, felhízlalt egy disznót, amire azonban neki és családjának nincs szüksége. Ellenben szüksége van csizmára. Csizmában viszont *B.* csizmadiának felesleges van és a sajátmaga és a családjának élelmezésére szüksége van a disznóra. A dolog most így áll: a disznó tulajdonosa, tehát *A.* földműves számára a disznónak nincsen használati értéke, ellenben nagy használati értéke van *B.* csizmadia számára. Viszont fordítva: a csizma csak *A.* földműves számára bír használati értékkel, akinek a csizmára van szüksége, ellenben nincs használati értéke a csizmadia számára, akinek nincs szüksége a csizmára. Mind a kettőn segíthetnénk, ha a disznó és a csizma tulajdonosai egymással cserélhetnének. Hogy lehet azonban ezt a műveletet végrehajtani? Világos, hogy szükség van egy objektív *értékmérőre*, hogy a csizma és a disznó értékét egymással szemben lemérhessük. Az ilyen cserénél a használati érték, mint értékmérő, nem felel meg, mert nem lehet se számokban, se más egységgel a használati értéket megmérni és megállapítani. Nem mondhatjuk, hogy *B.* csizmadia számára a disznónak olyan értéke van, mint négy pár csizmának *A.* földműves számára. Azért nem mondhatjuk ezt, mert azok a szükségletek, amelyeket a sertéssel és a csizmával kielégítünk, annyira különbözők egymástól, hogy össze sem hasonlíthatók.[22] Mindezek után, ha a csereérték után érdeklődünk, el kell tekintenünk hasznosságtól, használati értéktől és hasonlóktól, és a következő feltételezésből kell kiindulnunk:

Ha két dolgot egymással összehasonlítunk, akkor mindenekelőtt tisztában kell lennünk a *tertium com-*

[22] Egészen más alapon állanak az úgynevezett *határhaszon* teoretikusok — a közgazdaságtan osztrák és matematikai iskolája —, akiket mint szubjektív érték teoretikusokat szembeállítunk a klasszikusokkal és marxistákkal, mint objektív érték teoretikusokkal. (Lásd közelebbit *Gide* és *Rist* munkáiban.)

parationis-szal, szószerint *„egy harmadikkal, amivel összehasonlítjuk"*, lemérjük a kettőt.

Ha két fiatal lányt összehasonlítunk egymással, akkor ez a tertium comparationis (összehasonlító harmadik) lehet a nagyságuk, szépségük, lelki tulajdonságuk stb. Ha két költő művét hasonlítjuk össze, akkor ez a mérték a művek költői tartalma; két tudományos rendszer összehasonlításánál a rendszerek eszmei gazdagsága, a felismerés értéke. Minden esetben kell tehát egy olyan harmadik tulajdonságot találnunk, amely a két összehasonlítandó tárgynál közös, és így lehetővé teszi az összehasonlítást. Az olyan dolgok és tárgyak, amelyeknél nincs ilyen közös harmadik, nem hasonlíthatók egymással össze.

Nézzünk csak meg közelebbről egy csereaktust.

Megállapítottuk, hogy a cserélendő tárgyakat — fenti példánkban a csizmát és a disznót — egymással szemben értékelnünk kell, hogy cserélhetők legyenek. Ez az „egymással szemben való értékelés" nem más, mint összehasonlítás. A disznónak csizmára való elcserélése is összehasonlításon alapul. Az ilyen összehasonlításnál azonban, mint tudjuk, szükségünk van egy harmadik tényezőre, egy közös összehasonlító mértékre; itt a mérték a tárgyak csereértéke. A kérdés tehát az, hogy miben nyilvánul meg az a harmadik, a közös összehasonlító tényező. Azt már említettük, hogy a cseretárgyak között objektív mértéket kell találnunk és hogy a használati érték szubjektív mértékétől el kell tekintenünk. Hogy a tárgyak hasznosságán, szükségén túl olyan tulajdonságot találjunk, amely a disznó és csizma, a gombostűk és kalapok, a kenyér és mozdonyok számára közös, egyszerűbb, mint ahogy most látszik: a disznó hízlalása, a csizmák, a gombostűk, kenyér, mozdonyok és kalapok előállítása, mind-mind *emberi munkaerőt* igényel. Ez az egyetlen, objektív csereértéknagyság valamennyi tárgy számára. Ez az az összehasonlító harmadik, amit mi kerestünk és mint ilyen, *a csereérték értékmérőjéül szolgál.* Minden tárgy csereértékét tehát az előállítására fordított emberi munkaerő határozza meg. Ez az a híres *munkaértékelmélet,* amelyet egyébként *Marx* előtt már a klasszikus *Smith* és *Ricardo* is kifejtettek.

Mielőtt azonban továbbmennénk, foglalkoznunk kell a munkaértékelmélet ellen emelt *ellenvetésekkel.* Azt mondták: nagyon egyoldalú a munkát, mint értékmérőt kiragadni és a természetet figyelmen kívül hagyni, mert hiszen ugyanolyan joggal, mint a munkát, a „természetet", a természet által nyujtott nyersanyagot is, amelyet minden termék magában foglal, értékmérőnek ismerhetjük el. Erre azt kell mondanunk, nem felel meg a tényeknek, hogy *Marx* a termelő folyamatban és az értékmérésben figyelmen kívül hagyta volna a természet jelentőségét. Joggal mutattak rá a *„Kapital"* első fejezetében figyelmen kívül hagyott néhány mondatra, ahol *Marx* a következőket mondja:

> „A munka... nem egyetlen forrása az általa előállított használati értéknek, az anyagi gazdagságnak. A munka, mint William Petty mondja, az apja, a föld az anyja."

Itt tehát *Marx* a természet jelentőségét az értékképzésre és a természetet, mint az érték forrását, teljes mértékben elismeri. De aki csak egy kevéssé is figyelt, észrevehette, hogy nem is az érték *forrásának,* még hozzá a használati érték forrásának megállapításáról van itt szó, hanem csak a *csereérték mértékét* kutattuk és a természet itt, mint ilyen, alig vehető figyelembe. Hogyan lehet az összehasonlításban lemérni a természet részét a mi disznónk fölhízlalásában, vagy a csizma előállításában? Ezt még elképzelni is képtelenség. Egészen másként van azonban, ha az emberi munkaerőt vesszük figyelembe, mert az, mint elhasznált erő- és energiamennyiség, teljesen elfogadható értékmérő.

Minthogy felismertük az ellenvetés tarthatatlanságát, most már világosabban kifejthetjük a fent már megfogalmazott munkaértékelméletet. Láttuk, hogy valamely tárgy előállításához felhasznált emberi munkaerő *mennyisége* alkotja a csereérték mértékét. De hogyan, mivel mérjük ezt a munkamennyiséget? Természetesen a tárgy előállításához felhasznált *munkaidővel.* Itt azonban új, még nagyobb nehézségre bukkantunk: Ha minden tárgy csereértéke annál nagyobb lesz, minél több munkaidőt vettek igénybe előállításánál, akkor egy lassú, ügyetlen vagy gyakorlatlan munkás által készített terméknek

nagyobb lesz az értéke, mint egy ügyes, szorgalmas, gyakorlott munkás által készített munkának, mert amannak több munkaidőre volt szüksége. Sőt e tanok szerint egy kis kézműipari mesterember, aki használhatatlan, elmaradt termelőeszközökkel, gépek nélkül, rossz nyers- és segédanyagokkal dolgozik, magasabb csereértéket fog elérni, mintha ugyanezt a terméket a géptechnikával felszerelt, modern nagyüzem rövidebb munkaidő alatt készíti el. Ez nyilvánvaló esztelenségre vezetne, mert hiszen a szakképzetlen, lusta munkásokat és a technikailag hátramaradt üzemeket részesítené előnyben. Ilyen következtetést azonban a munkaértékelméletből egyáltalán nem lehet levonni. Ellenkezőleg, *Marx a társadalmilag szükséges munkaidő* fogalmát vezette be és ezzel elérte, hogy valamely tárgy előállításában nem lehet tetszésszerinti hosszú munkaidőt alapul venni és ez nem is szolgálhat mértékegységül, mert csak azt a munkaidőt szabad alapul venni, amely „a meglévő, társadalmilag *normális* termelőerők igénybevételével és *átlagos* ügyességű és intenzitású munkával szükséges a használati tárgy elkészítéséhez". (Marx.) Mit jelent ez? Azt, hogy egy bizonyos tárgy előállítására fordított nem minden tetszésszerinti hosszú munkaidő értékképző, hanem csak az a munkaidő, amelyben:

1. *használati értéket* alkotunk, azaz olyan terméket, amelyre valakinek szüksége van, tehát gazdasági jószágot. Aki haszontalan tárgyakat, tehát olyan tárgyakat termel, amelyekre senkinek sincs szüksége, annak a munkája nem csereértékképző. Ebből látható, hogy *Marx* a használati értéket — mint a polgári kritikusok gondolják — nem hagyta „figyelmen kívül", hanem éppen ellenkezőleg: *Marx* a csereérték megállapításánál a használati értéket előfeltételként hangsúlyozta, mint ahogy fent már mondottuk;
2. *normális* technikai segédeszközökkel, *átlagos* munkaintenzitással és ügyességgel dolgoznak. Vegyünk néhány példát:

X termék elkészítéséhez az átlagos munkaidő három óra. Egy különösen ügyetlen, lusta, vagy betegség, rokkantság vagy egyéb körülmény miatt munkaképességében gyengült munkásnak ugyanennek a tárgynak előállításához hat órára van szüksége. Ezért ennek a munkásnak a terméke a piacon nem hat-, hanem csak háromórai csereértéket képez, mert csak a *társadalmilag szükséges munkaidő* szolgál alapul, ez pedig csak három óra. A kevésbé szorgalmas munkás tehát kénytelen kétszerannyi ideig dolgozni, hogy ugyanannyit keressen, mint a többi. Ennek megfelelően van megfordítva is: ha a különösen ügyes, szorgalmas munkásnak ugyanennek a terméknek elkészítéséhez másfélórai munkára van szüksége, azért ennek a terméknek továbbra is háromórai társadalmilag szükséges munkaidő a csereértéke és ez az ügyes munkás a háromórai munkaidő alatt kétszerannyit keres, mint a többi társai.

Ugyanígy van ez olyan esetekben is, amikor a több vagy kevesebb munkateljesítmény nem a munkások kisebb vagy nagyobb ügyességében, hanem a technikai, gépi segédeszközök alkalmazásában rejlik. Tegyük föl, hogy valamely termék előállításához gépek alkalmazásával négy órára van szükség, azonban egy kis kézműiparos továbbra is, mint a régi jó időkben, nyolc óra alatt készíti el ugyanezt a tárgyat. Az ő munkájának értéke, hacsak különösképpen nem művészies, értékes kézimunkáról van szó, ugyanannyi lesz, mint a gépipari üzem négyórai munkájának értéke, miután a munka csereértékét a technikai termelési föltételek átlagos foka szabja meg, nem pedig egyes üzemek hátramaradottsága vagy hátrányos berendezése.

Általános szabályként megállapíthatjuk, hogy minél ügyesebb a munkás és minél tökéletesebb a géptechnika, annál rövidebb a társadalmilag szükséges munkaidő, tehát annál kisebb az előállított termék értéke, minthogy csak a társadalmilag szükséges munkaidő az, amely az előadott értelemben értékképző.

Ennyit a marxista értékelméletről. Amit az előző oldalakon mondtunk, azt nagyon figyelmesen végig kell gondolni, mert *Marx* értékelméletének megértése nélkül nehéz megérteni a rajta fölépült tőke- és értéktöbblet-elméletet. A föntebb röviden kifejtett fogalmak: használati érték és csereérték,

gazdasági jószág, áru, társadalmilag szükséges munkaidő stb. nemcsak a marxista rendszerben játszanak szerepet, hanem az egész közgazdasági irodalomban olyan jelentős szerepük van, hogy pontos tisztázásuk és elhatárolásuk szükséges. Hogy megfelelő segédeszközre tegyünk szert és továbbra is mélyen behatolhassunk anyagunkba, foglaljuk mégegyszer rövid irányelvekbe a marxista értékelméletet:

I. *a)* A *használati* (szubjektív) *érték* előfeltétele a *hasznosság.*

b) Ennek a használati értéknek a mértéke hasznosságának foka.

c) A használati érték jellege által válik csak valamely tárgy vagy termék *jószággá.*

II. *a)* *A csereérték* (objektív érték) előfeltétele a szubjektív használati érték.

b) Ennek a csereértéknek mértéke a gazdasági jószág előállítására fordított *munka* mennyisége. Ezt a mennyiséget a társadalmilag szükséges munkaidővel mérjük.

c) A csereérték jellege által válik valamely jószág *áruvá.*

II. *Tőke- és értéktöbblet-elmélet.*

A munkaértékelmélet tárgyalásában a társadalmi gazdagság lényegének és forrásának kérdéséből indultunk ki. Ezekre a kérdésekre az értékelmélettel kaptunk feleletet. Most a másik kérdés felé fordulunk, amely a politikai közgazdaságtant — nevezetesen *Ricardót* — már jóval *Marx* előtt élénken foglalkoztatta; ez a társadalmi gazdagság *megoszlásának* a kérdése. Amit *Ricardo* erről a kérdésről mondott, azt már kifejtettük. Érdeklődésének központjában a földjáradék problémája állott, amikor a munkabérekről az úgynevezett vasbértörvényt, a létminimum elméletét fölállította. *Marxot,* aki a munkásosztály közgazdásza volt, természetesen sokkal kevésbé érdekelte a földjáradék vizsgálata, mint inkább a tőke és a munka viszonya és a társadalmi termelésnek e kettő közötti megoszlása. A marxista tőke- és értéktöbblet-elméletnek ez a probléma a tárgya. Ez viszont — mint mondottuk — az érték-

elméleten alapszik. *Marx* ebben a kérdésben önállóbban áll a klasszikusokkal szemben, mint az értékelmélet terén. Az értéktöbblet *létezéséről* már a klasszikus közgazdaság is tudomást vett, de az a kísérletük, hogy ennek az értéktöbbletnek a forrását felkutassák, még *Ricardónál* is meghiúsult. Itt mutatkozik *Marx* alkotó gondolkodónak, amint azt később még részletesebben is látni fogjuk.

Az értéktöbblet tárgyalásánál figyelmes olvasóink észrevehették, hogy a marxizmus nem elégszik meg közgazdasági definíciók, fogalmak felállításával, hanem az egyes fogalmakat dialektikusan levezeti egymásból. Így alakul ki előttünk egy szabályos fogalomrendszer, anélkül hogy az egyes fogalmak szoros formulákba vagy merev meghatározásokba volnának préselve, mint ahogy ez a polgári közgazdászoknál a leginkább előfordul. Így *Marx „Kapital"*-jában is hiába keressük a *tőkefogalom* formális meghatározását. A tőke *Marx* számára nem egy csomó készpénz — mint a merkantilistáknál—, nem is a termelőeszközök tömege — mint *Smith*nél —. A tőke, miként az áru, önmagában nem más, mint egyetlen gazdasági jószág, vagy a gazdasági javak sokasága. Amint láttuk, csak meghatározott gazdasági folyamat után válik a jószág áruvá, éspedig azáltal, hogy csere céljára állítják elő. Ugyanígy meghatározott — noha másként megnyilvánuló — gazdasági folyamatban válik az áru tőkévé, nevezetesen azáltal, hogy értéktöbblet képzésére használják fel. A tőke — mint *Sombart* mondja, nem „dologi fogalom", hanem *„funkcionáló fogalom"*, vagyis nincs olyan dolog, amely önmagában, természeténél fogva, tőke volna, csak tőkévé lesz, ha meghatározott módon bevetik a termelés folyamatába és értéktöbbletképzésre használják; viszont nyomban megszűnik tőke mivolta, mihelyt ebből a folyamatból ismét kikerül.

Világítsuk meg ezt egy példával: *A.*, *B.* és *C.* valamilyen módon százezer-százezer pengő vagyonhoz jutnak. *A.* ezt az összeget arra használja fel, hogy családi házat, autót és egyéb luxustárgyakat vásároljon magának; *B.* a harisnyájába rejti ezt a pénzt, hogy megőrizze és majd alkalomadtán valamit csináljon vele; *C.* ellenben ezzel a pénzzel ipari vagy kereskedelmi vállalkozást nyit, vagy a százezer pengőért árut vásárol, azzal a tervvel, hogy ezt az árut

120.000 pengőért tovább adja. Kérdezzük, mind a három esetben tőke ez a 100.000 pengő?

Az első esetben nyilvánvalóan nem, mert a 100.000 pengő ebben az esetben a *fogyasztást* szolgálta, használati tárgyakra váltották át; a második esetben sem lehet tőkéről beszélni, mert hiszen nem arra használták fel, hogy vele értéktöbbletet hozzanak létre, hanem egyszerűen megőrizték, *felhalmozták. B.* tehát nem lépett fel tőkésnek, hanem csak takarékoskodó, kincsgyüjtő lett. Csak a *harmadik* esetben veszi át a pénz a *tőke* szerepét. Csak ebben az esetben használták fel a 100.000 pengőt értéktöbblet képzésére. *C.* nem akarta 100.000 pengőjét elkölteni, azzal sem elégszik meg, hogy eltegye, hanem így szól hozzá: „Gyümölcsözzetek és sokasodjatok!“ és mindig újból és újból beledobja a gazdasági körforgásba, hogy meggyarapodott mennyiségben kaphassa vissza. Tehát csak *C.* a *tőkés,* csak az ő 100.000 pengője tőke. A következőkben minket csak ennek a *C.*-nek a sorsa és az ő 100.000 pengője érdekel.

C. tehát elhatározta, hogy 100.000 pengőjét nem dugja sem a harisnyájába, se nem költi el, mert azt akarja, hogy neki „még több legyen“". Hogy fogjon hozzá? Alapíthat — mint már mondottuk — kereskedelmi vállalatot; ebben az esetben pénzét *kereskedelmi tőkévé* változtatja át; pénzét kamatra is kikölcsönözheti, ebben az esetben *kölcsön-* vagy *uzsoratőkéről* beszélhetünk, azonban vagyonát mint *termelési tőkét* is felhasználhatja, azzal, hogy vagy ő maga alapít ipari vállalkozást, vagy ilyen ipari vállalkozásban részességet vállal, esetleg egy ipari vállalatnak a részvényeit szerzi meg. Ez utóbbi esetekben pénzét közvetlenül a termelési folyamatba veti és így ipari vállalkozóvá lesz. A termelési tőke a mi számunkra a legfontosabb, amellyel az értéktöbbletelmélet tárgyalásában behatóbban foglalkozunk majd.

Mindenekelőtt fel kell vetnünk a kérdést: *hogyan szaporodik a tőke?*

Tegyük fel, hogy *C.* kereskedelmi vállalkozást alapít és a 100.000 pengőért árut vásárol. Ezt a folyamatot, amikor a pénz áruvá változik, *Marx Á—P* (*Áru—Pénz*) képlettel jelzi. Igen ám, csakhogy *C.-nek* eszében sincs, hogy a 100.000 pengőért vásárolt áruját megtartsa. Mit is csinálhatna 100.000 pengő értékű csizmával vagy kalappal? Számára ez az áru egyáltalán nem végső cél, hanem csak eszköz a célhoz. Hiszen sohasem lett volna ennek az árunak a *vevője,* ha már eleve is nem az lett volna a szándéka, hogy azután ugyanennek az árunak *eladójaként* lépjen fel. A *P—Á*-ügylet *C.* számára teljesen értelmetlen volna, ha ezt nem követné további ügylet. Ez a további ügylet már így hangzik: *Á—P* (Áru—Pénz), azaz pontosabban: *Á—Px. C.* a 100.000 pengőért vásárolt árut ismét pénzzé változtatta, de már nem ugyanannyi pénzre, hanem sokkal *többre,* tegyük fel 120.000 pengőre. Ez a többlet, ami a 100.000 pengőn felül van és amelyet *x-szel* jelöltünk, nem más, mint a híres *értéktöbblet.* Az a pénzösszeg, amely a *P—Á—Px* körforgás végén a tőkés kezében marad, nagyobb, mint amit a folyamat elején a termelésbe belefektetett. *C.* tehát elérte célját: tőkéje „értéktöbbletet szült“.

De honnan *származik* ez az értéktöbblet? *C.* a 100.000 pengőért árut vásárolt és bizonyos, hogy ez az áru 100.000 pengőnél se több, se kevesebbet nem ért és mégis 120.000 pengőért adta el, anélkül, hogy vásárlóit becsapta volna. Hogy lehetséges ez? Lehetetlen feltételeznünk, hogy az áru értéke a vásárlás vagy eladás tényével emelkedett volna, minthogy elképzelhetetlen az is, hogy az áruk körforgásának folyamán értékeltolódás álljon elő. Feltéve, hogy a tőkés az árut értékén felül adja el, akkor neki ugyanezt az árut, mihelyt vevőként lép fel, értékén felül kellene megvásárolnia, úgyhogy ebből nem származhatna nyeresége. Az értéktöbblet keletkezésének megmagyarázására értéktelen és értelmetlen tehát annak a feltételezése, hogy az árukat értékükön *felül,* vagy értékükön *alul* veszik vagy eladják. Nekünk tehát abból kell kiindulni, hogy az áruk vétele és eladása értékük szerint történik.

Hogy ez értéktöbbletet megérthessük, figyelmünket a termelési tőkére kell fordítanunk, minthogy fenti példánkat a kereskedelmi tőke köréből vettük. Az értéktöbblet rejtélyének megoldása *a termelési tőke* körében valószínűbb.

Forduljunk ismét *C.* tőkésünkhöz és hagyjuk, hogy ez egyszer 100.000 pengőjét termelési tőkébe fektesse, ipari üzemet alapítson. Itt már nem elég az, hogy *C.* árut vásárol és azt nyereséggel újból eladja,

most már sokkal többre van szükség: *C*-nek gyári helyiségre, gépekre és szerszámokra, nyers- és segédanyagokra, továbbá munkásokra van szüksége és tőkéjét ennek megfelelően gondosan fel kell osztania. Tegyük fel, hogy az első üzletévben 10.000 pengőt a gyárhelyiség berendezésére, 30.000 pengőt gépek és szerszámok beszerzésére, 35.000 pengőt nyers- és segédanyagok vásárlására és további 25.000 pengőt munkások alkalmazására fordít; azaz 75.000 pengőt fordít a termelőfolyamat *tárgyi* és 25.000 pengőt a *személyi* tényezőinek a beszerzésére. Hagyjuk most az új üzemet megindulni, termelni és nézzük az első üzletév termelésének eredményét. Ez már nem 75.000 + 25.000 = összesen 100.000 pengő, hanem — mondjuk — 125.000 pengő értékű. Ez az új 25.000 pengő a termelés körforgásában előttünk ismert értéktöbblet. Ha ennek az értéktöbbletnek az *eredetét* eddig nem tudtuk megérteni, most forduljunk a dolog gyökeréhez és ebből a célból a termelőfolyamatot nézzük meg közelebbről.

Nyilvánvaló, hogy a *tárgyi* termelőtényezőkbe fektetett tőkerész nem alkotott értéktöbbletet, mert a gyárhelyiségekbe, gépekbe, szerszámokba, nyers- és segédanyagokba fektetett pénz átmegy ugyan a termelésbe, de a termelőfolyamat végén éppen olyan változatlanul jelentkezik, mint a termelőfolyamat kezdetén. A 125.000 pengő termelt értékből 75.000 pengő az össztermelésbe fektetett tárgyi termelőeszköz. Miután ennek az értéke a termelőfolyamat alatt egyforma marad, *Marx* a tárgyi termelőtényezőket — tehát a munkaeszközöket és a munka tárgyát — *állandó (konstans) tőkének* nevezi.

Amint láttuk, ez az állandó (konstans) tőke nem teremtett értéktöbbletet. De az állandó tőke mellett egy másik tőkerészt is megismertünk: a termelőfolyamat *személyi* tényezőjét, a *munkaerőt*. Vajjon nem ezt a tényezőt kell-e megvizsgálnunk az értéktöbblet alkotásának szempontjából? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a helyzetet mégegyszer át kell gondolnunk: *C.* tőkés, aki ezt az üzemet alapította, éppen most szerzi be termelőeszközeit. Már kibérelte a helyiséget, megszerezte a tárgyi termelőtényezőket és most indult munkaerő beszerzésére. Most tárgyal *D.* munkással a munkaszerződés legfontosabb

részéről, a munkabérről és a munkaidőről. *C.* tőkés hajlandó *D.* munkaerejét teljes (csere-) értékben megfizetni. De azt kérdezi: mi ennek *a munkaerő-árunak az értéke* (minthogy az emberi munkaerő a kapitalista gazdaságban valóban nem más, mint áru)? Itt kezdődik a munkaértékelmélet és ezen a helyen felmérhetjük nagy jelentőségét a marxista rendszerben. *Marx* értékelmélete ugyanúgy fordul az emberi munkaerő-áru, mint a többi áruk felé és a következőket állapítja meg: miután az áru- vagy gazdasági érték csereértékének mértéke a társadalmilag szükséges munkaidő, tehát a munkaerő csereértékének is az a munkaidő a mértéke, amely a munkaerő fenntartására és utánpótlására átlagosan szükséges. Ez a munkaidő a következő részekből áll:

1. Abból az időből, amely a munkás *élelmiszereinek,* szükségleti cikkeinek termeléséhez szükséges, hogy a munkás napról-napra újból munkaképes legyen.

2. A kapitalizmusnak nemcsak az az érdeke, hogy *most,* hanem a jövőben is legyen munkaereje. Gondoskodni kell tehát arról, hogy a munkásosztály szaporodjon és továbbra is ellássa a tőkét munkaerővel. A munkaerő fenntartására és utánpótlására szükséges munkaidő második része az az idő, amely az *utódok* felnevelésére szükséges élelmicikkek és szükségleti cikkek előállítására kell.

3. Amennyiben a munkaerő *kiképzése* és bizonyos képességek elsajátítása szükséges, ez is a szükséges fenntartási költségekhez és mint ilyen, a munkaerő értékéhez számítódik.

Ezekből a részekből — a harmadiknak alárendelt jelentősége van — tevődik össze a munkaerő-áru értéke. *C.* úrnak tehát munkásunknak annyi bért kell fizetnie, hogy önmagát és családját élelmezhesse, illetve munkaerejét naponta megújíthassa és a jövő számára utódokról gondoskodjon.[23] Ennyit a munkaerő-áru csereértékéről.

[23] *Gide* francia nemzetgazdász joggal mutat rá arra, hogy Ricardo—Lassalle-féle vasbértörvény itt öntudatlanul ismét kifejezésre jut. Marx valóban a munkaerő és a munkabér értékéről szóló tanításnak szükséges alapjává teszi ezt, de az ő indokolása mérhetetlenül mélyebb, mint a vasbértörvényé, amelyet Marx kifejezetten elutasított. Gide ellenvetése elméletileg is mindenesetre érdekes és értékes.

Mi már tudjuk, hogy minden árunak *kettős* értéke van: csereértéke és használati értéke. Ez itt is érvényes. A munkaerő-árunak is van csereértékétől különböző *használati értéke,* amely azon a hasznon alapul, amelyet ez az áru vásárlójának, tehát *C.* tőkésnek hoz. A munkaerő-áru azért hasznos, mert munkát végez. Használati értékének nagysága, tehát hasznosságának foka, attól a munkamennyiségtől függ, amelyet a munkás el tud végezni; ezt viszont azzal a munkaidővel mérjük, amennyit a munkaerő-áru megtestesítője, a munkás teljesít. Ha tehát a munkás 12 órát dolgozik naponta, akkor munkaerejének *használati értéke* 12. Csereértéke azonban kevesebb ennél; mert hiszen a sajátmagának és családjának napi fenntartásához szükséges cikkek előállítására csak 9 óra szükséges, a munkaerő *csereértéke* tehát 9. Ám a munkás érthetően arra az álláspontra helyezkedik, hogy miután munkaerőárujának csak csereértékét, tehát 9 órát fizetik meg, ő tehát a vállalkozónak csak ugyanilyen használati értéket ad, vagyis 9 órát kell, hogy naponta dolgozzon. De a munkaadó, a tőkés éppen a munkaerő használati és csereértékének *különbségét* akarja a maga számára értékesíteni és a munkást 12 órán át akarja dolgoztatni. Ez is érthető, hiszen — mint látni fogjuk — a munkanapnak e meg nem fizetett részén alapul a tőkésnek egész profitja. *C.* tőkés sohasem alapítana ipari vállalkozást és sohasem gondolna arra, hoy munkásokat foglalkoztasson, ha nem volna meg a lehetősége annak, hogy a munkaerőt csereértékén túl használati értékének magasságáig a magáénak tekintheti.

Az egész kapitalista gazdálkodás ezen *a meg nem fizetett munkán* alapul. *C.* tőkés tehát azt mondja *D.* munkásnak, hogy munkaerő-árujának *teljes csereértékét* megfizeti és ezért igényt tart annak *teljes használati értékére;* hogy a használati érték magasabb, mint a csereérték — ez a munkás pechje és a tőkés szerencséje. Dialektikusan tekintve, tehát a tőkés érdekeinek szempontjából, *C.* tőkésnek éppúgy „jogában áll“ így beszélni, mint *D.* munkásnak, aki áruját, munkaerejét, *egyenlő értékű* ellenszolgáltatásért akarja csak eladni. Ahol azonban jog joggal áll szemben, ott a hatalom dönt. Itt is, *C.* tőkés tehát úgy véli, hogyha *D.* munkás általában csak 9 órát akar dolgozni és nem 12 órát, akkor a munkás alkalmazása nem érdeke és így menjen a maga útjára. Ezt azonban könnyebb mondani, mint megtenni. *C.* tőkés époly jól tudja, mint *D.* munkás, hogy *D.* minden további nélkül *nem tud* máshová menni és munkát keresni. A tőkés, a termelőeszközöknek és tekintélyes tőkének a tulajdonosa, sarkára állhat és mondhatja: „Addig várok, amíg majd engedtek követeléstekből és átadjátok nekem munkaerő-árutoknak teljes használati értékét.“ Ám a munkás nem helyezkedhetik a „kitartás“ álláspontjára, neki munkaerején kívül semmije sincs és kénytelen azt eladni, hogy létfenntartását megszerezze. Így tehát sorsa a munkaadó kezében van, akinek feltételeit el kell fogadnia; és annak kénye-kedvére van kiszolgáltatva. Bele kell tehát egyeznie abba, hogy a tőkésnek ingyen adja át a csere- és használati érték közötti különbséget.

C. és *D.*, tőkés és proletár, munkaszerződést kötöttek éspedig, ahogy általában mondják, *„szabad“ munkaszerződést:* Egyiküket sem kényszerítették arra, hogy munkaviszonyba lépjen a másikkal. Különösen nem kényszerítik a munkást, aki „szabadon“, saját elhatározásából, minden külső kényszer nélkül adja el munkaerejét. Valóban, senki emberfia nem kényszerítette a munkást a munkaszerződés megkötésére, teljesen jogában és szabadságában állott a munkaadó feltételeit elfogadni vagy visszautasítani, éppen csak hogy gazdaságilag kényszerült, hogy magát alávesse, ha nem akart éhenhalni. Értelmetlen dolog a kapitalizmus korában „szabad“ munkásról, „szabad“ munkaszerződésről, „szabad“ munkaviszonyról beszélni. Ez a szabadság megvan ugyan, de csak *formailag,* papíron. Bizonyos, hogy a modern bérmunkást nem kényszerítik fizikai erőszakkal a munkára, mint az ókor rabszolgáit; az is bizonyos, hogy a modern bérmunkás nem magántulajdona, tárgya a tőkésnek, aki kénye-kedve szerint megkínozhatja vagy eladhatja; bizonyos, hogy a kapitalizmus korában már nincs szokásban a munkásokat ostorral kényszeríteni munkára — a munkás személyében már szabad, de jaj neki, ha a fejébe veszi, hogy ezzel a szabadságával éljen és a

számára hátrányos munkaszerződés megkötését megtagadja! Nyomban az éhség kísértetként jelenik meg előtte és végül is arra kényszeríti a „szabad" munkást, hogy igába hajtsa a fejét és mindarra, amit a tőkés tőle követel, „szabadon" mondja az igent. Láthatjuk, hogy a kapitalista gazdaságban a munkás csak külsőleg, jogilag, formailag szabad, a valóságban azonban kényszermunkás, éppenúgy, mint a rabszolga volt. Természetesen azzal a különbséggel, hogy a rabszolga elnyomatása és szolgasága nyilt volt, míg a modern bérmunkásé burkolt. A „szabad" munkaszerződésről való fecsegés tehát csak közönséges frázis és nem téveszthet meg bennünket a modern proletariátus munkájának *kényszer*-jellegéről.

„Szabad" munkásunk tehát munkaerejének teljes használatát csereértékben átengedte a munkaadónak. A munkaadó odaállítja őt a gép mellé, amelyet napi 12 órán át kiszolgál. Most nézzük meg egy ilyen munkanap *teljesítményét* egy példán keresztül:

Egy munkanap teljesítményének az értéke 33 pengő. Ebből 11 P a nyersanyag, amely átment a termékbe, 10 P a gépek, szerszámok és segédanyagok felhasználási, kopási költsége, amely a termékben szintén bennfoglaltatik, marad még 12 P érték, használati értéke annak a munkaerőnek, amelyet a termék előállítására felhasználtunk és amelyet a termék értékében találunk. De hogyan? A tárgyi termelőtényezők: nyersanyag, gépek stb. értéke változatlan maradt, míg a személyi termelőtényező, a munkaerő, használati értékében, tehát magasabban van meg a munkatermék értékében. Hogyan lehet ez? Éppen itt van az értéktöbblet rejtélyének ugrópontja. Tegyük fel, hogy a munkaerő is csereértékében, tehát 9 pengőben van meg a munkatermékben. Akkor a termék értéke: 9 + 10 + 11 = 30 P. Mindenekelőtt tisztázatlan a 3 P érték eredete. És éppen ez a 3 P az az *értéktöbblet*, amelyet a munkaadó a termelési folyamatba befektetett tőkéjén felül visszakap. Vissza kell térnünk fentebb már kifejtett felfogásunkhoz: vajjon ennek a 3 P értéktöbbletnek nem-e a személyi termelési tényező, tehát a munkaerő a forrása, miután láttuk, hogy a holt

tárgyi termelőtényezők értéke nem növekedett, értéktöbbletet nem teremtett? Valóban, a *munkaerőt* olyan árunak ismertük meg, amelynek az a sajátsága, hogy az *„érték forrásává"* válik és amelynek használati értéke abban áll, hogy új értéket alkot; olyan áru tehát, amelynek *használati értéke nagyobb, mint csereértéke.* Ezek szerint a munkaerőnek, a személyi termelőtényezőnek, csereértéke éppen úgy átment a termékbe, mint a tárgyi termelőtényezőké. A munkaerőnek azonban az a sajátsága, hogy ezenfelül új értéket is alkot és ez az új érték a munkatermékben értéktöbbletként jelentkezik. A 33 P termelési érték tehát a következőkből áll:

11 P a nyersanyagok csereértéke,
10 P a gépek, segédeszközök stb. csereértéke,
9 P a munkaerő csereértéke,
3 P a munkaerő által teremtett új érték: az értéktöbblet.

Az értéktöbblet forrása a munkaerő. Minthogy a munkaerő a termelési folyamatban egy másik, magasabb értéket termel, mint a saját értéke, ezért nevezi *Marx* a munkaerő beszerzésére fordított tőkerészt *változó (variabilis) tőkének,* hiszen ez a tőkerész a termelési folyamat végén nagyobb, mint a kezdetén. (A kezdetén volt 9 P, a végén 12 P.) *Marx* szembeállítja ezt a változó (variabilis) tőkét a tárgyi termelőtényezőkbe fektetett állandó (konstans) tőkével, amelynek értéke a termelési folyamatban végig változatlan.[24]

Az értéktöbblet eredetének ez a marxista magyarázata. Hogy a kapitalista gazdasági rendben értéktöbblet van, ezt már a klasszikus közgazdászok — főként David Ricardo — is felismerték. De az a kísérletük, hogy ezt az értéktöbbletet megmagyarázzák, nem sikerült. A közgazdaságtan klasszikus is-

[24] Konstans, állandó és variábilis, változó tőke közötti megkülönböztetés Marxtól ered, Adam Smith fix és cirkulációs tőke között tett megkülönböztetést. A fix, tehát szilárd tőkék azok a termelőeszközök, amelyek nem egyszerű felhasználással, hanem állandó lemorzsolással kerülnek a termelésbe, tehát mindenekelőtt a gépek és a szerszámok. A cirkulációs, tehát forgó tőke csak egyszerű felhasználásra szolgál, tehát elsősorban nyersanyagok és a termékek előállításához, az emberi munkaerő vásárlására.

kolájának elmélete ezen a ponton csődöt mondott. Az elméleti dogmák története szempontjából rendkívül érdekes, hogy a klasszikusok mennyit fáradoztak ennek a kemény diónak a feltörésén és végül mégis beletört a foguk. Minthogy ennek bővebb ismertetésére itt nincs helyünk, felhívjuk a figyelmet *Engels Frigyes* kitűnő, találó bevezetésére, amelyet *Marx: „Bérmunka és tőke“* című füzetéhez írt 1891-ben. Mindenesetre *Marx Károlynak* sikerült először az értéktöbblet keletkezésének tudományos, kielégítő magyarázatát adni. A politikai közgazdaságtan területén ez valóban nagy tett volt.

A fönt elmondottakat még néhány megjegyzéssel kell kiegészítenünk. A kapitalista termelő folyamatban a munkaerő funkciója három részből áll, éspedig:

1. A munkaerő *dolgozik,* vagyis új használati értéket alkot, meghatározott terméket állít elő; a munkaerő szerszámok, gépek és segédanyagok segítségével a rendelkezésére bocsátott nyersanyagra olymódon hat, hogy azokból új termék képződik. *Ez a munkafolyamat.*

2. A munkaerő értéket alkot azzal, hogy a feldolgozott nyersanyag változatlan értékét (11 P), a gépek, szerszámok stb. kopásának, elhasználódásának értékét (10 P), valamint saját csereértékét (9 P) az előállított új termékbe viszi át. *Ez az értékképző folyamat.*

3. A munkaerőt értékesítik, azaz új értéket, értéktöbbletet (3 P) alkottatnak vele azáltal, hogy a munkaerejének megújítására szükséges munkaidőn túl dolgoztatják. *Ez az értékesítési folyamat.*

A munkás napi munkaideje nyilvánvalóan két részre oszlik. Az egyik a munkaerő értékének megújítására szolgál, tehát az az idő, amely a munkásnak és családjának szükséges élelmiszerek előállításához kell. *Marx* a munkanapnak ezt a részét *szükséges munkaidőnek* nevezi. A munkanap második része akkor kezdődik, amikor a munkaerő csereértékét már megújította. A munkanapnak ez a része az értéktöbblet termelésének céljára szolgál. Ez az idő, amely alatt a munkás kényszerűségből díjtalanul dolgozik a kapitalista számára, a *munkaidő-többlet.* A szükséges munkaidő minden gazdasági korszakban elkerülhetetlen, mert ez az idő a munkásnak és családjának fenntartásához szükséges cikkek előállítására szolgál, a *munkaidő-többlet* azonban nem mindenütt és nem minden időben található. Természetesen, hogy értéktöbblet, munkatöbblet, munkaidő-többlet nem kizárólag a kapitalista gazdaság sajátossága. Régen, mielőtt még kapitalizmusról, nagyiparról, bérmunkásságról tudtak volna, ezek a jelenségek már megvoltak: úgy az ókor rabszolgagazdaságában, mint a középkori jobbágyság idejében. A meg nem fizetett munkatöbbletnek csak a *megjelenési formái* — ahogy *Marx* számtalan írásában és *„Bér, ár, profit“* című füzetében szellemesen megállapítja — változtak ebben a három gazdasági korszakban:

A *rabszolgagazdaság* idejében az egész munkaidő meg nem fizetettnek, ingyenmunkának látszik, valójában pedig a rabszolga munkája egy részének egyenértékét élelmezésben, ruhában, lakásban kapta meg.

A *jobbágygazdaság* idejében a munkanapnak, helyesebben a munkahétnek mindkét része szigorúan elválasztódott: a jobbágy a hét három napján saját földecskéjén magának dolgozott és három napján a hétnek földesuránál, díjtalanul.

A *modern iparban* ennek éppen a megfordítottja látszik. Úgy látszik, mintha az egész munkaidő megfizetett volna, mert a meg nem fizetett munkaidőtöbblet semmiben sem különbözik a szükséges munkaidőtől. De a valóságban, mint ahogy már megállapítottuk, a munkanapnak egy része meg nem fizetett munkaidő, amelyet a munka formájával leplezések el. Itt is látjuk, mint már föntebb, amikor az állítólag „szabad“ munkaszerződésről beszéltünk, hogy a kapitalizmus, bár egyáltalán nem „jobb“, mint a korábbi gazdasági korszakok, de ért ahhoz, hogy kizsákmányolási módszerét új köpennyel borítsa be, hogy a korábbi korszakok nyílt kizsákmányolása helyébe a titkos, elkendőzött, burkolt kizsákmányolást helyezze.

Eddigi fejtegetéseink során feltételeztük, hogy a munkás napi 12 órát dolgozik és ez a munkaidő 9 órai szükséges munkaidőből és 3 órai meg nem fizetett többletből áll. Ez természetesen csak önkényes feltételezés volt. A munkanap 12 óránál hosszabb vagy rövidebb is lehet. De ezen a munkanapon belül

a meg nem fizetett munkaidőtöbblet is a felhozott példánál kisebb vagy nagyobb lehet. Ám, ha a munkást érdekli, hogy kizsákmányolásának fokát megállapítsa, az elmélet erre igen könnyű módszert ad, csak fel kell állítani a munkatöbbletet a szükséges munkával, vagy ami ugyanaz, az értéktöbbletet (Ét) a változó tőkével (V) és máris ki tudja számítani *kizsákmányolásának fokát*.

Példánkban ez a viszony így alakul:

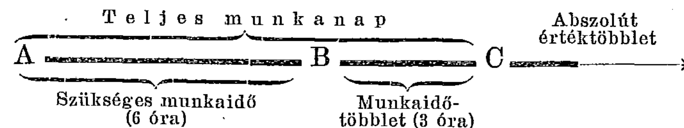
$$\frac{Ét}{V} = \frac{3}{9} = 33^{1}/_{3}\,\%.$$

Ezt a viszonyt: $\frac{Ét}{V}$ = *az értéktöbblet rátájának* (arányának) nevezzük. Természetes, a munkásnak az a törekvése, hogy kizsákmányolásának fokát csökkentse, viszont a tőkésnek az a törekvése, hogy a kizsákmányolás fokát, tehát értéktöbbletének mértékét mértéktelenül növelje. Miután a nagykapitalizmus korszakában a munkaadónak feltétlen túlsúlya van, mi sem természetesebb, mint hogy akaratát keresztül fogja vinni. Valóban láttuk, hogy a nagykapitalizmus fejlődése egyben jelenti a munkás kizsákmányolási fokának állandó növekedését és az értéktöbblet rátájának állandó emelkedését a tőkés javára. Az értéktöbblet növelése két módon lehetséges.

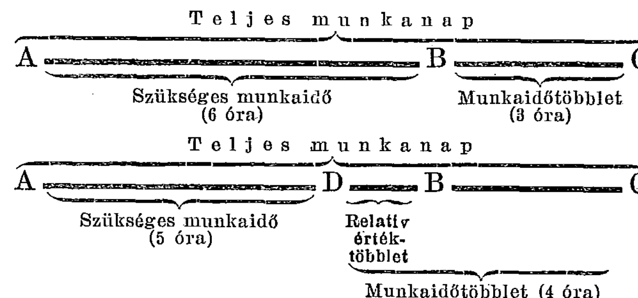
1. Az értéktöbblet növelhető *a teljes munkanap abszolút meghosszabbításával.* Tudjuk, hogy a teljes munkanap a szükséges munkaidőből és a munkaidőtöbbletből áll. A szükséges munkaidő az a bizonyos idő, amelyet a munkásnak és családjának létfenntartásához szükséges cikkek értékének nagysága szilárdan meghatároz. Mondjuk, hogy ez napi hat órának felel meg. Ami ezen felül van, az a munkaidőtöbblet, amelynek a hossza különféle, változó, a tőke és a munka mindenkori hatalmi erőviszonyától függ. Ezért a munkaidőtöbbletért folyik a *„küzdelem a munkanapért“*. A tőkések célja: a munkaidőtöbbletet a lehetőségig megtoldani és ezzel a munkanapot meghosszabbítani; a munkások érdeke viszont: a teljes munkanap megrövidítése, a szükséges munkaidőre való korlátozása.

Azt az értéktöbbletet, amelyet a munkaadó eb-

ben a harcban, tehát a teljes munkanap meghosszabbításával' elér, *abszolút értéktöbbletnek* nevezzük. Az abszolút értéktöbblet ezzel az ábrával szemléltethető:

2. Az értéktöbblet növelhető *a munkaidőtöbblet relatív, viszonylagos meghosszabbításával a szükséges munkaidő rovására.* A tőkés azt a célját, hogy az értéktöbbletet növelje, nemcsak a teljes munkanapnak a C-n túli meghosszabbításával érheti el, hanem a szükséges (AB) és a munkaidőtöbblet (BC) arányának megváltoztatásával is, éspedig úgy, hogy meghosszabbítja a B-től C-ig terjedő munkaidőtöbbletet és megrövidíti az A-tól B-ig terjedő szükséges munkaidőt. Hogy ezt hogyan kell érteni, azt a következő ábrával szemléltetjük:

Nyilvánvaló, hogy a tőkés számára a változtatás hatása mind a két esetben ugyanaz: mindkét úton elérte célját, az értéktöbbletet növelte. És végül is ez a fő célja. A munkás munkaidején nem vesz észre semmit, mert ennek a keresztülvitelére nem kell harcolni a munkanapért. A munkás dolgozik napi kilenc órát, mint azelőtt, de már nem dolgozik, mint azelőtt, hat órát sajátmagának és három órát a tőkésnek, hanem, mondjuk, öt órát magának és négy órát a tőkésnek. A tőkés ezzel a változtatással gyakorlatilag ugyanazt érte el, mintha a teljes munkana-

pot meghosszabbította volna. Ez a változtatás a munkás számára az első pillanatban kevésbé érzékelhető módon történik. De a szükséges munkaidőnek ez a megrövidítése egyáltalán hogyan volt lehetséges? Hiszen a szükséges munkaidőt mint szilárdan meghatározott időt ismertük meg, amelynek tartamát nem lehet megváltoztatni. Nyilván úgy, hogy módot találtak arra, hogy a munkásnak és családjának szükséges létfenntartási cikkek beszerzésére kevesebb munkaidő kell, mint azelőtt. És minthogy ezeknek az értéke szabja meg a szükséges munkaidő tartamát, tehát az a munkaidő csak akkor csökkenthető, ha a létfenntartási cikkek értéke is csökkent. Hogyan lehet ez? A technikai eszközök tökéletesedésével, a *termelés technikai haladásával* lehetővé válik, hogy a munkás szükségleti cikkeinek előállításához rövidebb idő kell és így a munkás kevesebb időt dolgozik magának és több időn keresztül dolgozhat a tőkés számára, vagyis kevesebb munkabérből kell megélnie, mint azelőtt. A munkás számára a szükséges munkaidő és a munkaidőtöbblet arányának ez az eltolódása a *munkabér csökkenésében* és nem a munkaidő meghosszabbításában jut kifejezésre. Az így elért értéktöbbletet *relatív értéktöbbletnek* nevezzük, amely a kapitalista termelés technikai haladásának megfelelően növekszik.

Térjünk azonban vissza kiindulási pontunkhoz! Fejtegetéseink elején a „tőke általános képletét": P—Á—P állítottuk fel és azt kérdeztük: hogyan magyarázható meg, hogy a tőke a termelőfolyamat körforgásából X értéktöbblettel megnövekedve kerül ki? És azt is kérdeztük, hogy az értéktöbblet honnan származik? E kérdésekre csak a termelőfolyamat megvizsgálásával válaszolhattunk. Az X értéktöbblet tisztázása közben betekintést nyertünk a munkaerő árujellegére és főként megismertük a munkaerő-áru használati és csereértéke közötti különbséget. Most a termelési folyamat végén állunk:

C tőkés 100.000 pengő tőkéjét (P) fektette a termelési folyamatba és olyan terméket kapott érte, amelynek eladásával 125.000 pengő (Px) a pénze. És most? *C* tőkésnek megint három lehetősége van, éppen úgy, mint akkor, amikor 100.000 pengőjéhez hozzájutott. A 25.000 P többletet, mint fölösleget, takarékba teszi vagy elkölti. Mindkét esetben a termelőfolyamatba újból csak a régi 100.000 pengőjét fekteti bele és ugyanazon a fokon kezdi, mint azelőtt. A termelőfolyamat második periódusában (szakaszában) *C* tőkésünk megint csak 25.000 P értéktöbbletre tesz szert, amelyet ugyanúgy a takarékba tesz és ugyancsak a régi 100.000 P tőkével folytatja a termelést. Ezt az állapotot, amikor a tőkés mindig csak a régi, kezdő tőkét fekteti a termelésbe, *egyszerű reprodukciónak*, egyszerű megújításnak nevezzük.

Azonban nem ez a szabály. A kapitalizmus lényegének és a kapitalista felfogásnak sokkal inkább felel meg a mértéktelen *profitvágy* (haszonvágy). Ennek a rendszernek tipikus képviselője soha sincs megelégedve azzal, amit elért. Az efajta tőkés sohasem gondolkodik és cselekszik úgy, mint a kézműves vagy kisgazda, akik csak annyit akarnak keresni, hogy önmagukat és családjukat magukhoz méltóan fenntartsák. A tőkést kapzsisága, csillapíthatatlan, végnélküli, pihenést és megállást nem ismerő haszonvágy hajtja. Az igazi, vérbeli burzsoá valójában nem is ura önmagának és pénzének. A pénz imádata hajtja őt, Mammon uralkodik fölötte. Mammon, aki nem engedi megnyugodni, sem önmaga fölött uralkodni. Mammon kiáltja feléje: „Még, még!" Mint ahogy *Hugo Hoffmannstal*, a költő, *„Akárki"** című színdarabjában olyan felülmúlhatatlanul jellemezte abban a beszélgetésben, amely a haldokló *„Akárki"*, a profitkapitalizmus megszemélyesítője és *Mammon*, a pénz istene között folyik le:

Akárki: Enyém vagy, én rendelkezem.
Mammon: Vigyázz, a szerep változott!
A rend már nem a régi, más,
Te törpe vagy s én óriás,
S ha máskép láttad néha-néha,
Csak játék volt s csalóka tréfa.
Akárki: Parancsomnak ki engedett?
Mammon: *De kormányoztam lelkedet.*
Akárki: Hű szolgaként jártál körültem,
Mammon: S úgy táncoltál, ahogy fütyültem,
Akárki: Hű béresem voltál, rabom,
Mammon: *Én rángattalak madzagon!*

* „Akárki". Játék a gazdag ember haláláról. Fordította Kállay M.

Így van ez: a tőkés rabszolgája tőkéjének, haszonvágyának. Ez nem tűri, hogy *C* tőkés az értéktöbbletet takarékba tegye, vagy elköltse. Az értéktöbbletnek legalább egy részét — a természetesen nem szűkre szabott létfenntartási költségek levonása után — hozzácsapja a tőkéhez, tehát az értéktöbblet visszaváltozik tőkévé és a régi üzem kibővítésére vagy újnak az alapítására, esetleg más tőkés vállalatban való részesedésére használódik föl. Ezáltal *C* tőkés a második termelési periódusban már ennek megfelelően magasabb értéktöbbletet ér el, amelynek egy részét megint hozzácsapja a tőkéhez és így folytatja egészen a végtelenségig. *Marx* ezt *magasabb fokon alkalmazott reprodukciónak* (újratermelésnek) nevezi, amelynek következménye az állandó *tőkeakkumuláció,* tőkefelhalmozódás.

Foglaljuk össze néhány alapelvbe mindazt, amit ebben a fejezetben elmondottunk, vagyis a marxista tőke- és értéktöbblet elméletet:

I. *a)* *Tőkének* nevezzük az értéktöbblet alkotására felhasznált mindenfajta javakat. (Funkcionálási folyamat.)
   b) A tőke mozgása, változása a P—Á—Px képlet szerint folyik le.

II. *a)* Az *értéktöbblet* a termelési érték többlete a termelési tőke fölött.
   b) Az értéktöbblet a *munkaerő-áru* csere- és használati értékének különbségéből származik.
   c) Az értéktöbblet forrása a munkaerő, a személyi termelő tényező, *(variábilis, változó tőke)* és nem a tárgyi termelő tényező, *(konstans, állandó tőke).*
   d) Az értéktöbbletet az az érték képezi, amelyet a munkás a munkáltatónak ingyen alkot; ennek megfelelően a bérmunkás napi munkaideje *szükséges munkaidőre* és meg nem fizetett *munkaidőtöbbletre* oszlik.

III. Az elért értéktöbblet felhasználásának megfelelően meg kell különböztetnünk: *egyszerű reprodukciót,* egyszerű újratermelést (az értéktöbblet felhasználását fogyasztási vagy takarékossági célokra) és *magasabb fokú reprodukciót,* amikor az értéktöbblet visszaváltozik tőkévé. Ez az utóbbi a tőke *akkumulációjára,* felhalmozódására vezet.

Nos, most már a kapitalista gazdaság elméleti elemzésének határára érkeztünk, mert a tőke akkumulációjának, felhalmozódásának jelentkezése közvetlen olyan dolgokhoz vezet bennünket, amelyeket, mint a jövő fejlődésének marxista prognózisát, jóslatát, a következő fejezetben foglalunk össze. Mielőtt azonban ehhez fognánk, előbb tapasztalatilag, empirikusan meg kell vizsgálnunk a kapitalista gazdaságot és a marxista gazdasági elmélet ama részeit is, amelyek már nem tisztán csak elméleti vizsgálódást jelentenek, hanem az eddig nyert és alkalmazott fogalmakat a reális valóságban szemléltetik és keresik a valósággal való összhangot.

B) Tapasztalati szemlélet.

I. *Termelési költség- és árelmélet.*

Ennek a tanulmánynak az olvasója az előző fejezetnél talán kételkedve rázta a fejét és csodálkozva kérdezte: „Érték, értéktöbblet? Ezek mind olyan dolgok, amelyeket a valóságban nem lehet észrevenni. Hallottam ugyan az áruk áráról, munkabérről, profitról, de az áruk értékéről, a munkaerő értékéről és az értéktöbbletről a mindennapi életben még sohasem hallottam semmit." Aki így beszél, annak van valami igaza. Ezek a kikristályosodott meghatározások: érték és értéktöbblet, nem játszanak szerepet, de mi nem is tulajdonítunk ezeknek ilyen jelentőséget. Hiszen már ennek a fejezetnek a bevezetésében kifejezetten hangsúlyoztuk, hogy *Marx* a kapitalista gazdasági rendszer jelenségeinek *elméletbeli tisztázására* törekedett és csak később jutott el fejtegetéseiben a gyakorlati vizsgálódásra, természetesen anélkül, hogy rendszerének empirikus, tapasztalati és teoretikus, gyakorlati részét szigorúan elhatárolta volna. Feladatunk megoldásában arra vállalkoztunk, hogy fejtegetéseink során ezt a kettéválasztást gondosan keresztülvisszük.

Meg akarjuk vizsgálni, hogy azok az elméleti fogalmak, amelyeket eddig tanultunk, *a gyakorlati életben hogyan jelentkeznek.*

Kiindulási pontunkat az értéktörvény alkotta. Tévedés volna azt hinni, hogy az áruk értékükön cserélődnek ki. Ellenkezően. *Marx* maga arra mutat rá főművének I. kötetében, hogy *érték* és *ár* nem tekinthetők egyszerűen azonosaknak. Az ár külső megjelenési formája, pénzben való kifejezése az értéknek és anyagában is különbözik az értéktől, olyan okokból, amelyeket csak később fogunk megismerni.

Ugyanez áll az értéktöbbletre. Az értéktöbbletnél — az előző részben kifejezett elméleti levezetésnek megfelelően — a munkáltató zsebében még nagyon sok különböző tényezők játszanak közre, amelyek átalakítják, míg végül, mint profit, lényegesen más alakot nyer. *Az értéktöbbletnek profittá való átalakulási folyamatát* kell mindenekelőtt közelebbről megvizsgálnunk, minthogy így értjük meg jobban az értéknek árrá való átalakulását.

Térjünk tehát vissza *C* tőkésünkhöz és munkásához, *D*-hez és nézzük meg, hogy mindketten a termelési folyamat végén milyen eredményt kapnak. *D* munkás „foglalkoztatását" a termelésben már megfigyeltük és láttuk, hogy milyen az arány a tőkéstől megfizetett és meg nem fizetett munkaidő között. Más szóval: megfigyeltük, milyen az aránya az értéktöbbletnek a variábilis, változó tőkéhez. Ez az értéktöbblet rátája, foka, és megismertük, mint *D* munkás kizsákmányolásának fokát. A kizsákmányolás foka a 90. oldalon megadott számok szerint *C* tőkés minden munkása után átlagosan 100 százalék.

Ugyanabban az időben, amikor *C* tőkés munkásai kizsákmányolásuk fokát kiszámítják, *C* tőkés irodájában ül és szintén számítgatja *profitjának* mértékét és fokát. Ő azonban nem úgy számol, mint a munkás, aki összehasonlítja az értéktöbbletet a variábilis, változó tőkerésszel, tehát a kifizetett munkabérrel, hanem ő a teljes tőkét veszi számításba, mégpedig a variábilis, változó (V) és a konstans, állandó (Á) tőkét összeadja és együttesen, mint termelési költséget, önköltséget (K) veszi számításba. *C* tőkés számára teljesen közömbös a munkás kizsákmányolásának foka, őt főképpen az érdekli, hogy tőkéjét minél jobban értékesítse. Ő tehát azt mondja: „A termelési folyamatba befektettem 75.000 pengő (állandó tőke = Á) + 25.000 pengő (változó tőke = V) = 100.000 pengő tőkét (termelési költség = K) és most végeredményben van 125.000 pengőm, tehát 25.000 pengőt szereztem a befektetett tőkén felül. Ha ezt a többletet a teljes tőkével veszi számításba, akkor:

$$\frac{25.000}{100.000} = \left(\frac{\text{Ét}}{\text{Á} + \text{V} = \text{K}}\right) = {}^{1}/_{4} = 25\% \text{ a feleslege.}$$

A tőke értékesítése tehát 25%-os profitot eredményezett. Ez a *profit-ráta* (profitarány), *a tőke értékesítésének foka.* Ami a munkás számára az értéktöbblet rátája: kizsákmányolásának fokmérője, az a kapitalista számára a profit-ráta: tőkéje értékesítésének fokmérője — csak fordított a sorrend.

A profitráta azonban nem valamennyi vállalkozás számára egyenlő nagyságú: a *tőke* úgynevezett *szerves összetételének* megfelelően hullámzik. Azt már tudjuk, hogy minden tőke állandó, konstans és változó, variábilis tőkerészből áll, vagyis holt, tárgyi és élő, személyi termelési tényezőkből, tehát gépekből, nyersanyagokból stb. és élő munkaerőből. Minél fejlettebb az ipari termelés, minél magasabb fokú, előrehaladottabb a modern technika fejlődése, annál inkább háttérbe szorul az élő munkaerő a géptechnika javára és ennek következtében annál nagyobb lesz a konstans, állandó tőkerész a variábilis, változó tőkerésszel szemben. Minden fejlődési fokon kialakul a tőke összetételének társadalmi átlaga és e körül az átlag körül hullámzanak az egyes tőkék. Minél inkább meghaladja az állandó, konstans tőke a variábilis, változó tőkét, annál fejlettebb a tőke szerves összetétele.

Milyen hatással van a tőke összetétele a profitráta (profitarány) kialakulására? Minthogy az élő munkaerő egyedül hozza létre az új értéket (értéktöbbletet), tehát ez az értéktöbblet *arányosan* annál kevesebb és a profitráta is annál kisebb, minél kisebb a munkaerőnek a teljes tőkében való *részvétele.* Vegyünk például két 100.000 pengős tőkét, amelyeknél az értéktöbbletráta egyenlő, azonban e tő-

kék szerves összetétele különböző és a következőket látjuk:

	I. Tőke (fejletlen összetétellel)	II. Tőke (fejlettebb összetétellel)
A tőke összetétele	60.000 P (Á) + 40.000 P (V) = 100.000	80.000 P (Á) + 20.000 P (V) = 100.000 P
Értéktöbblet . . .	40.000 P	20.000 P
Értéktöbbletráta	$\frac{40.000}{40.000} = 100\% \left(\frac{Ét}{V}\right)$	$\frac{20.000}{20.000} = 100\% \left(\frac{Ét}{V}\right)$
Profitráta	$\frac{40.000}{100.000} = \frac{2}{5} = 40\%$ $\left(\frac{Ét}{Á + V = K}\right)$	$\frac{20.000}{100.000} = \frac{1}{5} = 20\%$ $\left(\frac{Ét}{Á + V = K}\right)$

Elmondhatjuk tehát, hogy a teljes tőkében mennél kisebb a változó, variábilis tőkerész, annál fejlettebb, magasabb a tőke szerves összetétele és annál alacsonyabb a profitráta. És fordítva: minél nagyobb a teljes tőkében a változó, variábilis tőkerész, annál alacsonyabb, fejletlenebb a tőke szerves összetétele és annál magasabb a profitráta.

Mi következik ebből a felismerésből? Az ipari fejlődés, mint láttuk, a személyi termelési tényezőknek a tárgyi tényezőkkel való helyettesítésére és a teljes tőkében a variábilis, változó tőkerésznek egyre erősebb háttérbe szorítására vezet. Ez azonban egyet jelent a profitráta süllyedésével. Minél inkább előrehalad ez a fejlődés, annál inkább süllyed a profitráta, úgy hogy most már *„célzatos profitrátaesésről“* beszélhetünk. Mindez azonban nem ok arra, hogy a szegény tőkések felett sajnálkozzunk. A profitráta esése még hosszú ideig nem kényszeríti őket arra, hogy éhenhaljanak. Ellenkezőleg: *Marx* szerint a profitráta csökkenésével együtt jár a profit mennyiségének, tömegének állandó növekedése. A termelőerők óriási kifejlődése és kiterjedése, a világpiac meghódítása, a fogyasztás és a szükségletek emelkedése, egyre nagyobb tőkék felhalmozódása aránylag kevés tőkés kezében: mind

arra vezetnek, hogy a termelt és fogyasztott javak és ezzel a profittömeg egyre nagyobb mértékben halmozódik, meg ezzel egyidejűleg a profitráta süllyed. Azok az irgalmas lelkek, akik már féltek, hogy a tőkések éhenhalnak, megnyugodhatnak: a tőke egyre magasabb szerves összetételének következményeként süllyedhet a profitráta, maga a profit egyidejűleg mégis növekszik és ezzel gyarapodik a tőkésosztály gazdagsága.

Mégegyszer vissza kell térnünk a fent elmondottakhoz. A profitráta a tőke szerves összetételének megfelelően különböző. Ez azonban a tőkés termelőrendben a végtelenségig tarthatatlan. Miután minden tőkés közismerten arra törekszik, hogy tőkéjét a lehetőség szerint a legmagasabban értékesítse, a tőkések között konkurrencia, *versenyharc* dúl, amelyben mindenki mindenki ellen harcol. A kapitalista gazdasági rendben tehát a tőkések egyesülten nemcsak a proletárok ellen harcolnak, hogy továbbra is fenntarthassák és kiterjeszthessék osztályuralmukat, hanem ezzel párhuzamosan magában a tőkésosztályban is folyik a harc. Egyik tőkés sem bírja elviselni, hogy a másiké legyen az első hely a profit vályújánál, mindegyik önmaga akar az az első lenni az aranyért való versenyfutásban. Így aztán érthető, hogy végül is egyik sem jut előnyhöz versenytársai fölött. Ez a hajtóvadászat arányosítja, kiegyenlíti a profitrátát úgy, hogy végül is az egyes tőkék részesedése a *„hadizsákmány“* szétosztásánál egyenlővé válik. Hogyan történhetik ez?

A kapitalista profithajsza természetszerű következménye, hogy a tőke a lehetőség szerint az ipari termelési ágak felé fordul, minthogy az ipar biztosítja a legmagasabb profitot, itt kamatozik a tőke a legjobban. A vállalkozók ennek megfelelően azokat az iparágakat részesítik előnyben, ahol nagy a profit, tehát fejletlen a tőke szerves összetétele. De a nagyszámú tőkés között, akik mindannyian a kifizetődő, jól *jövedelmező* iparágak felé fordulnak érdeklődésükkel, magától értetődően verseny tör ki. A tőkekínálat túlszárnyalja a tőke utáni keresletet és ennek következményeként — megint csökken a profitráta. Ennek a csökkenésnek következménye az, hogy az ezekben a szakmákban eddig „dolgozó“ tőke

kivonul és olyan más iparágakba vándorol, amelyekben magasabb profitot remél. Azzal az ellenvetéssel éltek, hogy a tőkék állandó ide-oda vándorlása a gyakorlatban lehetetlen. Ez az ellenvetés azonban nem helytálló, mert éppen a *nagykapitalizmus* kedvező a tőkevándorlásra. A részvénytársasági forma különösen kedvező a tőke legmesszebbmenő, legkiterjedtebb *mozgósítására.* Az ilyen részvénytulajdonos, aki tőkéjének egy részét valamilyen vállalkozásba fektette, részvényét bármikor eladhatja és pénzéért jobban jövedelmező vállalkozás részvényét vásárolhatja meg. A tőke mozgékonyságának legmagasabb fokát érte el a részvényekében.

Azt is mondották: hogyha lehetséges is a tőke vándorlása egyik iparágból a másikba, viszont lehetetlen a munkaerő megfelelő állandó vándorlása. És ha nem lehet a munkaerőt tetszésünk szerint ide-oda tologatni, akkor a tőkevándorlás is illuzórius. Ez az ellenvetés sem helytálló, mert a kapitalizmus már gondoskodott olyan munkásosztály keletkezéséről, amelyet tetszése szerint tényleg ide-oda tologathat. A géptechnika a munkafolyamat egy nagy részét, amely ügyességben, szakképzettségben, művészi képességben stb. magasabb követelményt támasztott a munkásokkal szemben, megváltoztatta, aránylag egészen kicsiny mértékre szorította és ezzel egyidejűleg roppant megnövelte azt a munkáshadsereget, amely egy meghatározott szakmát már egyáltalán nem tanult és mint *„tanulatlan"* munkások, most már szükség szerint hol ebben, hol abban az üzemben vagy iparágban alkalmazhatók. E tanulatlan, könnyen begyakorolható munkástömeg a tőke vándorlásának megfelelően époly könnyedséggel vándorol egyik szakmából, egyik iparágból a másikba, mint maga a tőke.

A tőke vándorlása tagadhatatlan tény, amelynek *oka:* az egyik vagy másik iparágban elérhető különböző profitráta, *célja:* az elérhető legmagasabb profit, a tőke lehető legjövedelmezőbb értékesítése. Ennek *következménye* azután az egyes iparágakban eredetileg különböző profitráta helyett az általánosan érvényes, egységes, *átlagprofitráta* kialakulása. Ez a folyamat hasonló a munkabérről szóló vasbértörvényhez, ahol a munkabér a munkaerőkeresletnek és kínálatnak megfelelően hol a létminimum alá süllyed, hol a létminimum fölé emelkedik, míg egy átlagos szintet ér el a kereslet és kínálat hullámzása során, ugyanúgy, mint ahogy a kapitalista osztályon belül egymás ellen folyó verseny hatása alatt a különböző profitráták emelkednek vagy süllyednek és végül a profitráta is egy átlagos szintet ér el. Most már az egyes, különböző profitráták helyébe egy társadalmi átlagprofitráta lép. A valóságban a tőke mindenkori összetételének megfelelő, különböző haszon a gyakorlatban csak a kapitalista gazdaság *kezdetén* létezik, később a haszon különböző arányát az átlagprofit váltja fel. Az tehát, amit az egyes vállalkozó a termelési költségeken (K = A + V; termelési költség = állandó tőke + változó tőke) felül számításba vesz, nem az értéktöbblet és nem a tőke összetételéből származó egyéni haszon, hanem az átlagprofitnak megfelelő *társadalmi haszon.*

Most már tudjuk, hogy a fejezet élén a példának bemutatott két különböző összetételű tőkének megfelelő haszon és annak egymástól eltérő 20—40 százalékos aránya a gyakorlati gazdasági életben 30 százalék átlagos haszonra egyenlítődik ki. Ha a termelési költségekhez hozzáadjuk az átlagos hasznot, megkapjuk az *árat,* vagy ahogy Marx mondja: *a termelési árat.*

A vállalkozó természetesen arra törekszik, hogy az árut ennél a termelési árnál magasabban adja el. Ez sikerül is neki, ha az általa eladásra kínált áruk után nagyobb a *kereslet,* mint a *kínálat.* Ahogy a kínálatot túlszárnyaló kereslet következményeként az árak emelkednek, úgy a tőkések az átlagos hasznon túl külön nyereségre tehetnek szert. Megfordítva is lehetséges: ha a kínálat meghaladja a keresletet, a vállalkozónak meg kell elégedni azzal is, ha az árut sikerül a termelési áron alul elhelyeznie és így az átlagos haszonnak csak egy részét érheti el. Azt látjuk tehát, hogy a *piaci ár,* amelyen végül is az áruk ténylegesen kicserélődnek, eltérő lehet attól, amelyet mint termelési árat, eddig megismertünk.

Hosszú az az út, melyet az értékelmélettől az áruelméletig megtettünk. Hosszú és nehéz azok szá-

mára, akiknek szokatlan a tisztára elméleti, elvont gondolkodás. De az örömteljes büszkeség jogosult érzése töltheti el mindazokat, akik az ezen az úton nyert ismereteket magukévá tették és az előttük eddig ismeretlen fogalmak egész tömegén keresztül törték magukat. Aki ezeken keresztül törte magát, azt többé nem riasztja vissza a „szürke elmélet", ellenkezőleg: szívesen látott útmutatójává válik a még szürkébb valóságon át. Persze, nem könnyű idáig eljutni és olvasóink közül senkisem fogja magával elhitetni, hogy ama kevés tanulmány után, amelyet eddig átvettünk, az egész marxista gazdasági elméletet már elsajátította. Amit mi itt nyujtani akarunk, az nem „pótléka" a mi nagy tanítómesterünk írásai tanulmányozásának. Ez csak bevezetés a marxista gondolat és szemlélet világába, csak ösztönzést és a további tanulmányokhoz szükséges előismereteket akartunk adni.

A gazdasági élet marxista szemléletének nagy nehézségei, amelyet az olvasónak le kell győznie és amelyeket mi sem háríthatunk el, a következőkben foglalhatók össze:

Marx fejtegetéseiben nem a gazdasági élet *látható* jelenségeiből, nem a „felszínből" indul ki, hogy előbb a külső jelenségeket magyarázza meg és azután fokról fokra jobban behatoljon annak mélyére, ő éppen megfordítva járt el: kiinduló pontjául a legmélyebb, legrejtettebb gazdasági fogalmakat veszi és ezekből magukból tör egyre feljebb a felszínre, hogy végül a mindennapi külső jelenségeknél, az árnál stb. kössön ki. *Marx* a gazdasági életet *bensőjéből kifelé* magyarázza meg. Előadásmódja és sajátos fejtegetései a kezdőnek természetesen komoly nehézségeket okoznak, miután mindenekelőtt olyan fogalmakkal kell megbirkóznia, amelyek számára halott fogalmak és amelynek értelmét csak fokról fokra érti meg. És így telítődnek élettel ezek a fogalmak. Azonban époly világos, hogy a marxista fejtegetés és előadási módszer sokkal mélyebbre hatol, mint a polgári közgazdászok felszínes közgazdaságtana. *Marx* a legbensőbb valóságukban hiánytalanul fogja össze a gazdasági kategóriákat. És szelleme ellen követnénk el erőszakot, ha rendszerét „megfordítani" akarnók, hogy az árnál kezdődjön

és az értéknél végződjön. Voltak, akik azt mondták, hogy Marx rendszerét ebben az értelemben kellene *átírni;* más szavakkal: gazdaságtani rendszerének olyan ismertetését kívánták, amely az ő tanait tartalmazná, de a külső jelenségekből (az árból) indulna ki és a belső magvánál (az értéknél) végződne. Fenti fejtegetéseinkből azonban már nyilvánvaló és világos, hogy aki ezt a módszert követné, a politikai közgazdaságtan egészen csinos, sőt talán egészen eredeti rendszerét állítaná fel, de ez egész biztosan nem volna *Marx* rendszere.

Marx gazdasági rendszere nemcsak egyes gazdasági törvényekből áll, amelyeket tetszésünk szerinti sorrendben, elölről, hátulról vagy közepéről kiszakítva lehet egymásután felsorolni. Marx rendszerét egységes szellem, a dialektika, a fogalmak egymásból való fejlődésének, a gazdasági jelenségek belülről kifelé való megértésének szelleme hatja át. Ez a szellem, amely az egyes gazdasági törvényeket egységes egésszé kovácsolja össze, legalább is olyan fontos alkotó része Marx műveinek, mint amaz egyes törvények összessége. És ezeknek a törvényeknek tetszés szerint *más sorrendben,* „kívülről befelé" való ismertetése nem jelentene mást, mint a marxista szemlélet szellemét — „pedagógiai" okokból — megölni. Ezt a hibát — úgy hiszszük — eddigi fejtegetéseink és ismertetéseink során elkerültük.

Ezen a helyen most újból visszapillantunk eddigi fejtegetéseink legfontosabb gondolataira és azokat módszeresen összefoglaljuk:

I. $É = Á + V + Ét$ (érték = állandó tőke + változó tőke + értéktöbblet).

II. Az *értéktöbblet rátája, aránya* $= \frac{Ét}{V}$ (a munkaerő kizsákmányolásának foka).

III. A *haszon aránya, profitráta* $= \frac{Ét}{V + Á}$ (a tőke értékesítésének foka).

IV. $Á + V = K$ (állandó tőke + változó tőke = önköltség, termelési költség).

V. Tehát: a haszon aránya, profitráta $(P) = \frac{Ét}{K}$

VI. A profitráta fordított arányban áll a *tőke szerves összetételével,* az állandó és változó tőkerésszel. A profitráta csökken és ugyanakkor a profittömeg emelkedik.

VII. A különböző magasságú profitráták egy *átlagprofitrátában* kiegyenlítődnek.

VIII. *Termelési ár* = K + Pá (termelési költség + profitátlag.

IX. *Piaci ár* a piac helyzetének (a keresletnek és kínálatnak) megfelelően hullámzik a termelési ár körül.

II. Az értéktöbblet szétbontása.

Az olvasó emlékszik még arra, hogy az értéktöbblet tanának tárgyalásánál C. tőkést mint kereskedelmi tőkést, kereskedőt mutattuk be. De azt az értéktöbbletet, amelyet ő kereskedésében elért, fejtegetéseink köréből mellőztük, mert az áru körforgási folyamatát nem magyarázhatta meg és ezért a termelés területére fordítottuk figyelmünket és C. tőkést mint ipari vállalkozót mutattuk be. Láttuk, hogy a termelési folyamatban az értéktöbblet és ennek megfelelően a haszon hogyan keletkezik. De nemcsak az *ipari* vállalkozó akar profitra szert tenni, a tőkések minden más csoportja is át van hatva e nemes törekvéstől. Az ipari tőke mellett van még kereskedelmi és finánctőke is. A *kereskedő,* aki az ipari vállalkozó üzemében termelt árukat nagyobb mennyiségben megvásárolja, hogy azután a közvetítő kereskedőkön keresztül a fogyasztókhoz juttassa, szintén profitra törekszik. A *pénzkölcsönző,* aki az ipari vállalkozónak a pénzt kölcsönözte, hogy üzemének továbbfolytatását vagy megnagyobbítását lehetővé tegye, ezt ugyancsak nem saját kedvteléséért teszi, hanem „kockázatára" hivatkozván megköveteli, hogy kikölcsönzött pénzét, meghatározott többlettel, kamattal együtt fizessék vissza. Miből származik tehát a kereskedelmi és pénztőke profitja? Az áruk eladásából és megvételéből, amint láttuk, nem származhat újabb érték, tehát profit sem. Épúgy nem keletkezhetett profit a tőke kikölcsönzéséből sem. Nem marad tehát más hátra, mint hogy a kereskedelmi és pénztőke profitjának keletkezését a *termelés* területén keressük.

Valóban így van. Sem a kereskedelmi, sem a pénztőke önállóan értéket, értéktöbbletet és profitot nem hoz létre, hanem csak részesül a termelésben előállott értéktöbbletből, amelyből egy részt elsajátít magának. Az ipari vállalkozó nem teheti egyszerűen zsebre az átlagprofit révén az amúgy is csökkentett értéktöbbletet, hanem két ellenlábas testvérével, a kereskedelmi és pénztőke uraival még osztozkodnia kell. Ez az osztozkodás így történik:

1. Az ipari vállalkozó az áruk eladásánál nem kapja meg a teljes értéktöbbletet, hanem annak csak egy részét. Az értéktöbblet többi részét a közvetítő kereskedő, a *kereskedelmi tőkés* kapja meg, amikor az árut továbbadja a fogyasztónak. A kereskedő a termelt javakat, az árut, nem adja a fogyasztóknak értékén *felül,* hanem az ipari vállalkozó adja el a közvetítő kereskedőnek értékén *alul.*

2. A *pénztőkéssel* az ipari vállalkozó rendszerint bizonyos kamatlábban egyezik meg. Az ipari vállalkozónak mindenekelőtt az általa realizált értéktöbbleti összegből megfelelő részt levonásba kell hoznia és a pénztőkés számára félretenni.

Világítsuk meg az értéktöbblet szétbontását egy példával:

A termelési költség 100.000 pengő, az átlagprofitráta 30 százalék, tehát a profit összege 30.000 pengő.

1. A termelt áruk a közvetítő kereskedőkön keresztül jutnak a fogyasztókhoz. Ennek a lebonyolítására 20.000 pengő *kereskedelmi tőkét* kell mozgósítani és a tőkés kereskedő az elért haszonban, profitban részesedni akar, a termelési és értékesítési körforgásba befektetett tőkéjének arányában. Ki kell tehát számítani a haszonból ráeső részt. Ez így történik:

Ipari tőke+kereskedelmi tőke=100.000 P+20.000 =120.000 P és a profit összege 30.000 P.

Tehát: profitráta (csak az *ipari* tőkére számítva)

$$= \frac{30.000}{100.000} = 30 \text{ százalék.}$$

Profitráta (ipari *és kereskedelmi* tőkére számítva)

$$= \frac{30.000}{120.000} = 25 \text{ százalék.}$$

A kereskedelmi tőkés részesedése tehát 20.000 P után, minthogy a profitráta, a haszon aránya 25 százalék, 5000 P. Az ipari vállalkozó nem adhatja azonban az árut a közvetítő kereskedőnek teljes értékén, illetve a termelési áron, 150.000 pengőért, hanem csak 125.000 pengőért. A különbözetet: 20.000 P+5000 P-t csak később kapja meg a közvetítő kereskedő, amikor az árut a fogyasztónak teljes értékéért, 150.000 pengőért továbbadja.

2. De az ipari vállalkozó még az ezek után fennmaradó 25.000 pengőjét sem vághatja zsebre. Tegyük fel, hogy az a 100.000 pengő, amelyet termelési tőkének felhasznált, nem volt mind az övé, hanem abból 25.000 pengőt egy *tőkepénzestől*, pénzkölcsönzőtől, bankártól vett kölcsön. Ez a tőkepénzes persze kártalanítást kíván kölcsönzött pénze után, vagy úgy, hogy a nyereségben való részesedésre tart igényt, vagy pedig megfelelő kamatot követel. Tegyük fel, hogy 5 százalékos kamatot kap. Most már a közvetítőkereskedői haszon levonása után az ipari tőkésnek megmaradt 25.000 pengő profitból le kell vonnunk további 1250 pengőt a tőkepénzes számára és így végeredményben az ipari vállalkozónak még 23.750 pengő profitja marad.

Végre most azt reméli az ipari tőkés, hogy 23.750 pengős profitjával nyugton maradhat. De éppen most újabb hitelező jelentkezik a maga követelésével. A mi „sajnálatraméltó" kapitalistánk ugyanis a gyári telket, a raktárhelyiséget és hasonlókat a *telektulajdonostól* (földtulajdonostól) bérelte és ez a nemes barátunk sem gondol arra, hogy házát és telkét ingyen engedje át. Ő is részesedést kíván a profitból. Az ő részesedése a *földjáradék*, telekjáradék. Nincs itt helye és lehetetlen is ebben a keretben a marxista földjáradékelméletet ismertetni, amely egyébként *Ricardo* hasonló elméletén épül föl. A földjáradék egyébként egy különálló tudomány. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a földjáradék sem más, mint részesedés az értéktöbbletben, a profitban.

A földjáradék is a termelés területén, a munka nyomán keletkezik és bér formájában a profitból kerül levonásra. Marx drasztikusan határozza meg a földbirtokosok által megkaparított földjáradékot:

„Ahogy a működő kapitalista a munkatöbbletet és ezzel profit formájában az értéktöbbletet és a többtermelést kipumpálja a munkásból, úgy pumpálja ki a földtulajdonos járadék formájában a kapitalistából ennek az értéktöbbletnek egy részét." (Kapital, 3. kötet, 48. fejezet.)

Így osztódik az értéktöbblet teljes összege *négy* részre: 1. kamatra; 2. közvetítőkereskedői haszonra; 3. földjáradékra és 4. az ipari tőkés nyereségére.

A klasszikus közgazdászok a társadalmi vagyon eredetére és megoszlására felvetett kérdést a következőkép oldották meg:

Tőke — Profit (vállalkozói nyereség + kamat).
Föld — Földjáradék.
Munka — Munkabér.

Ezt a „gazdasági szentháromságot" támadta meg *Marx:* Nem igaz, hogy a tőke a forrása a profitnak, a haszonnak; nem igaz, hogy a föld a forrása a földjáradéknak és a munka a munkabérnek. Most már az eddig tanultak alapján jól tudjuk, hogy ez másként van.

Tudjuk, hogy sokkal inkább a munka, helyesebben a *munkaerő az alkotója az új értéknek, minden értéktöbbletnek.* A vállalkozó nyeresége, a kamat, a földjáradék, mind csak egyes részei az értéktöbbletnek és így a munkaerő nemcsak a munkabérnek a forrása, hanem a többi fent felsorolt jövedelemnek is.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A marxizmus gazdasági tanai III.

A jövő fejlődésének iránya.

A) A probléma.

A marxista tanítások ama részei, amelyeket az előző fejezetekben tanulmányoztunk, feleletet adnak a társadalmi vagyon okaira, elosztására és megszerzésének formáira vonatkozó kérdésekre. Mindezek a kérdések, mint tudjuk, a klasszikusokat is foglalkoztatták, ha nem is tárgyalták olyan mélyrehatóan, mint *Marx Károly*. *Marx* nemcsak a probléma *megoldásában* szárnyalta túl a klasszikus iskolából való elődeit, hanem a probléma *fölállításában* is. *Marx* nem elégedett meg a kapitalista gazdaság elemzésével, hanem azt a kérdést is fölvetette, hogy tudományos mérlegelés szerint hogyan fejlődik tovább a gazdaság? Melyek azok a tényezők, amelyeket *a jövő fejlődés hajtóerőinek* tekintünk? Ezeket a kérdéseket a klasszikusok nem vetették föl, de nem is vethették fel, miután talán az egyetlen *Mill* kivételével, ők a fennálló gazdasági rendszer nemzetgazdászai, annak védőjeként léptek föl; a fennálló gazdasági rendet „természetesnek" és „öröknek" tartották, a fejlődés végső fokának tekintették, amelyen túl nincs haladás és nincs már továbbfejlődés. A kapitalista gazdasági rendszer az ő számukra adott gazdasági rendszer volt. Komolyan nem is gondolhattak arra, hogy a jövő gazdasága másként alakulhat. Csak abból a szempontból voltak figyelemmel a jövő fejlődés kérdéseire, hogy miképpen tudjuk a gazdaságnak egyik vagy másik részét megváltoztatni és szépséghibáit kiküszöbölni.

Már a jövő fejlődésének kérdését egészen másként fogta föl *Marx*. Mint jó dialektikus, tudta,

hogy a kapitalista gazdaság nem végső állapot, hanem csak *átmeneti* fokozat lehet egy még magasabb gazdasági forma felé. Mint a munkásosztály közgazdásza tudta, hogy ennek a magasabb formának *a szocialista* gazdaságnak kell lennie. És mint *modern* szocialista tudta, hogy a szocialista gazdaságot nem lehet gyakorlati kísérletekkel „előállítani", hanem az a szükségszerű *fejlődés* eredménye lesz. A marxizmus „jövő zenéje" így különbözik sok tekintetben a klasszikusokétól. *Marx* fejtegetései mindenekelőtt — és ezt hangsúlyoznunk kell! — nem a gazdasági élet egyes részeire vonatkoznak, az ő számára *az egyetemes gazdaság,* a gazdasági alap volt a fontos. A gazdaság eddigi menetéből és jelenlegi állapotából vezeti le a jövő fejlődés hajtóerőit és irányát és néhány vonással — amelyek súlyban és zsenialitásban felülmúlhatatlanok — vetíti elénk ennek a fejlődésnek egyetemes képét.

Mindazok után, amiket a marxizmus szellemi világából eddig megtanultunk, magától értetődő, hogy amit *Marx* a gazdasági élet jövő alakulásáról mond, nem légvár, nem a jövő álma és nem délibáb, amely minden valóságtól elszabadultan lebeg a fellegekben. Mint ahogy a modern szocializmus egyáltalán elveti a jövő államának utopisztikus megrajzolását, úgy gazdasági prognózisában *Marx* is csak arra szorítkozik, hogy a társadalom gazdasági fejlődésének *hajtóerőit és fejlődésük irányát* megállapítsa, és itt is, mint materialista dialektikus, a jelenlegi gazdasági életből indult ki. Mindazok az elvont fogalmak, amelyeket részben mint tisztán elméleti, részben mint tapasztalati, a gyakorlatból levezetett fogalmakat ismertünk meg, most öltenek csak testet és lelket, ha az élő valóságba helyezzük őket.

B) Az elnyomorodás elmélete.

Láttuk, hogy a kapitalista gazdaságban kétféle harc folyik: 1. a munkásosztály harca a kapitalista osztállyal szemben, tehát az *osztályharc* és 2. a kapitalisták harca egymással, a *versenyharc.* Mindenekelőtt foglalkozzunk az *osztályharccal.* Ahogyan „minden eddigi történelem osztályharcok története", úgy a kapitalista gazdasági korszak is két nagy tár-

sadalmi osztály viaskodásával van telve. A modern technika elválasztotta a munkást termelőeszközeitől és olyan emberekből álló osztály keletkezésére vezetett, akiknek nincs más tulajdonuk, mint egyetlen jószáguk, munkaerejük, amelyet kénytelenek eladni. Ebből az *osztálykülönbségből*, mihelyt a birtoktalan proletárok helyzetük tudatára és öntudatra eszméltek, természetszerűen eltérő *osztályérdekek*, ebből folyó *osztályellentétek* és végül *osztályharc* keletkezett. A munkások egyre növekvő tömegben tömörültek, gazdasági és politikai szervezeteket, szakszervezetet, szövetkezetet, pártot alkottak. Így jutottak el zárt, szoros egységre és így a munkaadókkal szemben is sokkal sikeresebb ellenállást tudtak tanusítani, mint azelőtt.

Az osztályharc *Marx* idejében Angliában, „a kapitalizmus mintaországában" a *munkanapért való harc* formájában játszódott le a munkások és az abszolút értéktöbbletért a kapitalisták részéről. Az olvasó még emlékezni fog a relatív és az abszolút értéktöbblet közötti különbségekre. Ez utóbbinál a munkaadók a munkanap abszolút meghosszabbításával, a szükséges munkaidőn túl, akarják az értéktöbbletet növelni, viszont a munkások arra törekszenek, hogy a munkanap lehető megrövidítésével időt szerezzenek maguknak arra, hogy férjek, apák, egyszóval — emberek legyenek. Hosszú időn át a munkanap korlátlan volt, sőt még a 18. században is tudunk olyan törvényekről, amelyeket a munkanap kényszerű meghosszabbítására hoztak. Csak *Owen Róbert*, a nagy szociális reformer idejében indult meg a mozgalom a munkanap törvényes *korlátozására*. Az első ilyen törvények kizárólag fiatalkorú munkásokra és gyermekekre terjedtek ki és a maguk idejében nagyon jók voltak, azonban — csak papíron voltak meg. De az ipar haladásával és fejlődésével a munkásosztály fölleszmélt és a chartistákkal, az angol politikai munkásmozgalom híres vezetőivel az élén a negyvenes években sikerült elérni a munkanap messzebbmenő korlátozását. Ez a mozgalom nem állt meg, hanem más országokra is kiterjedt és nemzetközivé vált. Olvassuk csak el Marx „Kapital"-jában a híressé vált 8. fejezetet. Olvassuk el a korlátlanul kizsákmányolt angol munkások szenvedéseit és hasonlítsuk össze azokkal az állapotokkal, amelyeket azóta elértünk. Kétségtelen, hogy a munkanap korlátozásáért, illetve az abszolút értéktöbbletért való harcban a tőkének lépésről lépésre vissza kellett vonulnia. A munkásosztály útban van, hogy ezen a téren teljes győzelmet arasson.

Az abszolút értéktöbbletért való harc megfelel a relatív értéktöbbletért való harcnak. Az előbbi esetben a munkanapért, az utóbbi esetben a *munkabérért* folyik a harc. A relatív értéktöbblet természetesen szükségszerű terméke a nagyiparnak, amikor az egyre tökéletesebb technika folytán egyre kevesebb kell a munkásnak létfenntartási szükségleteire és ezzel csökken a szükséges munkaidő is a munkaidőtöbblet javára. Ez elől a fejlődés elől a munkás nem tud kitérni, miután a munkaerő elértéktelenedése és a munkabér megfelelő csökkentése természetes következménye a technika tökéletesedésének és a munkás létfenntartása olcsóbbodásának. Természetes, hogy a munkásság ellenáll ennek a fejlődésnek és arra törekszik, hogy mindennek dacára fenntartsa eddigi bérét, sőt ezt felemelje, hogy a társadalmi jövedelemből a maga számára nagyobb részt szerezzen. Ezekből az ellentétes érdekekből származik a munkaadók és a munkások közötti harc, amely egyfelől a munkabérekért, másfelől a relatív értéktöbbletért folyik.

Egyenlőtlen fegyverekkel folyik ez a harc, miután a modern technika a munkaadóknak megadja a lehetőséget arra is, hogy a szembehelyezkedő munkásokat feleslegessé tegyék. A géprendszer állandó tökéletesedésével egyre több munkás válik állandóan feleslegessé és munkájukat a tökéletesebb gépek és eljárások veszik át. A gépek kiszolgálásához szükséges munkások száma a technika fejlődésével mindig kevesebb lesz. Mindez arra vezet, hogy a folytonos haladásban levő ipari fejlődés egyre több munkást szorít ki a gépek mellől és most már nemcsak önállóságuktól, hanem egzisztenciájuktól is megrabolja és kenyértelenül az uccára löki őket. A kapitalista gazdasági rendszer így teremti meg a munkanélküli munkások hadseregét, amelyet aztán arra használ fel, hogy a munkások között konkurrenciát szítson. Ennek az *„ipari tartalékseregnek"* a

léte már magában is elég ok arra, hogy a munkásokat engedelmessé tegye, mert ha ellenkeznek, már mehetnek is. A munkaadók nem jönnek zavarba, hiszen ha egy munkást elbocsátanak, tíz másik már nyujtogatja a kezét, hogy a helyére léphessenek, még méltatlan feltételek mellett is, csakhogy munkához és kenyérhez juthassanak. A munkásokat az ipari munkanélküli tartaléksereg léte engedékenységre kényszeríti. Már magában azzal a puszta ténnyel, hogy számtalan munkással bármikor helyettesíthetők, arra kényszeríti a proletárokat, hogy alacsonyabb munkabért és korlátlan munkaidőt vállaljanak, nehogy őket is a munkanélküliek tartalékseregébe lökjék. A tőke így használja fel a felesleges munkások tömegét arra, hogy uralmát a munkásosztály fölött korlátlanul kiterjessze.

Ehhez még más körülmények is járulnak: a kapitalizmus nemcsak munkanélküli bérleszorító sereget hozott létre, hanem ezenkívül még a munkaerők seregét is megsokszorozza. Párhuzamosan a technika állandó haladásával az önálló *kistermelőket*, akiknek nincs elegendő tőkéjük, hogy lépést tartsanak a fejlődéssel, önállóságuktól megfosztja és a proletariátusba löki. A kapitalizmus így még megszaporítja a kizsákmányolandók seregét. És ezt szívesen látja.

A modern technika fejlődése a munkafolyamatot egyre inkább kivetkőztette szellemi tartalmából. A kézműipar és a manufaktura korszakában, a műhelyházak idejében még szükség volt tudásra és képességre és ennek megfelelően hosszabb inasidőre, most már a géptechnika a munkás tevékenységét könnyen elsajátítható fogásokra korlátozza, csak arra, hogy a gépet kiszolgálja. A munkaerő kiképzési költségének megtakarítása kizárólag a munkaadó javára esik. Még tovább: ha eddig kizárólag vagy nagy részben felnőtt férfiakat alkalmaztak a termelési folyamatban, most már *asszonyokat és gyerekeket*, mint „tanulatlan" munkásokat is lehet foglalkoztatni. Természetes, hogy a kapitalizmus ezeket a munkaerőket előszeretettel fogadta, minthogy ezeknek a csereértéke és ennek megfelelően a bére sokkal alacsonyabb, viszont használati értékük majdnem ugyanakkora. A női és a gyermekmunka sokkal kedvezőbb és engedelmesebb kizsákmányolási lehetőséget nyujt a munkaadó számára és így természetes, hogy szívesen fogadják őket. Ami a korai kapitalizmus idejében a nők és gyermekek kizsákmányolásában történt, az ma már szinte hihetetlennek tűnik fel előttünk.[25] Ennek a fejlődésnek a következményeként ezer és ezer munkáscsalád asszonyai és gyerekei a gyárakban sínylődtek, míg a férfi munka nélkül ült odahaza; a munkásosztály testileg, szellemileg és erkölcsileg elnyomorodott. Asszony és gyerekek együtt alig kerestek annyit, mint azelőtt a férfi egymaga. Hiszen éppen azért részesítette őket előnyben a kapitalizmus, mert olcsó munkaerők voltak. De elképzelhetjük, hogy milyen hatása volt a gyári munkának az asszonyok egészségi állapotára és milyen hatással volt a gyakran még kilencedik életévét se betöltött gyerekek szellemi és erkölcsi fejlődésére. De ezenfelül még más hátránya is volt a női és gyermekmunkának. Az, hogy a konkurrencia folytán *a férfimunkaerő elértéktelenedett.* És mindez a technika haladásával és a gépek bevonulásával egyre rosszabb lett. A relatív értéktöbblet mértéktelenül nőtt és a munkásosztály ellenállása már kezdettől fogva önmagában sikertelennek bizonyult. Maga a munkásság hiusította meg az ellenállást az ipari tartaléksereggel, amelynek réme fenyegetően kísértett a munkások mögött. Mindenki kész volt azonnal annak a helyére lépni, aki ellenállást kísérelt meg, vagy a nehéz munkában összeroppant.

A géprendszer feltalálása és kiépítése így vált a munkaadók számára a fokozott értéktöbbletnek és haszonnak, a munkásosztály számára a megsokszorozott kizsákmányolásnak és elnyomatásnak forrásává. A munkaerő megsokszorozása, az ipari tartaléksereg, a növekvő munkanélküliség, a munkabérek csökkenése, a női és gyermekmunka, a férfimunkaerő elértéktelenedése — a technikai forradalomnak ezek voltak áldásos hatásai a proletariátus számára. Itt még eltekintettünk *a munkafolyamat lelki és szellemi sivárságától*, amely megfosztotta a munkát belső tartalmától, lélektelenné és szellemtelenné vált és a munkások lelkére és szellemére gyilkosan hatott.

Marx a fejlődés eddigi menetéből következtetése-

[25] Részletesen lásd a „Kapital" I. kötetének 8. és 13. fejezetében.

ket vont le a jövő számára: abból a képből, amit a mult és a jelen nyujt, *a munkásosztály fokozódó elnyomorodását* következteti. Azt hiszi, hogy a proletár munkaerők további megszaporodásának és a kizsákmányolás fokozásának következményeként a proletariátus életfeltételei még jobban megromlanak. A marxista jövendölésnek ez a része *„az elnyomorodás elmélete"* név alatt ismeretes.

C) A koncentráció és az összeomlás elmélete.

Most fordítsuk figyelmünket a gazdasági fejlődés másik oldalára, a munkásosztály elnyomatását egy időre figyelmen kívül hagyva, vizsgáljuk meg a tőke fejlődését és a vállalkozók között folyó gyilkos versenyt. Fejtegetéseinket érdekes jelenségekhez kapcsolhatjuk, amelyeket már korábban megismertünk. A technika forradalmosítása egyre nagyobb tömegű, eddig önálló kisegzisztenciát, kisiparost változtatott bérmunkássá, proletárrá. A kis kézművesek, a kis- és középüzemek tulajdonosai nem bírják a versenyt a sokkal előnyösebb helyzetben lévő, olcsóbban, gyorsabban dolgozó nagyüzemekkel. A kézműves kisiparosok képtelenek üzemeiket az egyre tökéletesebb technikai felszerelésű nagyüzemek színvonalán tartani, kénytelenek feladni önállóságukat s a nagyüzemek, gyárak bérmunkásaivá válnak. Hogy a munkások közötti versenynek milyen következményei vannak, azt már az előző fejezetben kifejtettük. De milyen következményei vannak ennek a gyilkos versenynek az egész gazdasági élet fejlődésére? Mindenekelőtt megfigyelhetjük, hogy a kisüzemek nyilvánvalóan visszafejlődnek, számuk egyre csökken, felszívják őket a nagyüzemek, amelyek a tönkrement kisüzemek rovására terjeszkednek. Marx úgy véli, hogy ez a jelenség a jövő fejlődésben is megmarad, sőt fokozódni fog. Ennek a következménye lesz, hogy az *önálló középosztály eltűnik* a színtérről és az egész társadalom egyre nyilvánvalóbban két nagy táborra: burzsoáziára és proletariátusra szakad. Míg a proletariátus számban egyre növekszik és anyagi helyzete egyre romlik, addig a munkaadók száma egyre kevesebb lesz, de jólétük és hatalmuk gyarapodik. A kizsákmányolt, elnyomorodott bérmunkások növekvő

tömege kerül szembe az egyre kisebbszámú hatalmas tőkésekkel. A tőkések, akik most a gazdasági élet fölött uralkodnak, azonban nem egy szív, egy lélek. Mindegyikük arra törekszik, hogy a gyilkos versenyben a másikat túlszárnyalja, legyűrje. Ebben a harcban megint csak az erősebbek győznek, a kisebb tőkéjű, szorgalmas üzletemberek azonban alul maradnak és tönkremennek. „Egy nagytőkés sok kistőkést üt agyon" és végül csak kevés mammutvállalat marad és ezek uralkodnak aztán az egész gazdasági élet fölött. A *tőke koncentrációjának* (összpontosulásának) ez a jelensége, amely együtt jár *a tőke akkumulációjával* (felhalmozásával), *Marx* szerint végső fokon arra vezet, hogy néhány pénzfejedelem kerül szembe a birtoktalan, elnyomorodott proletárok óriási tömegével. A kapitalista gazdasági rend esztelensége nyilvánvalóvá válik: az egyik oldalon a gazdaságnak és a hatalomnak sohasem hallott óriási mértéke halmozódik fel kevesek kezében, a másik oldalon pedig a nagy tömegek nyomorúsága, szüksége, nélkülözése és kizsákmányolása. A proletár elnyomorodásával, mint ellentét, a vállalkozás centralizációja, központosítása, a tőke koncentrációja, összpontosítása és akkumulációja, felhalmozódása áll szemben.[26]

A kapitalizmus így eléri, hogy csak a legtökéletesebb és a legtőkeerősebb vállalkozások maradnak fenn és fejlődnek tovább és minden más üzem, amely nem tud lépést tartani a fejlettebb és tökéletesebb vállalkozással, megsemmisül. Ám a kapitalizmus azokat az erőket is életre hívta, amelyek magát a kapitalizmust, mint gazdasági rendet, egykor megszüntetik. Képzeljük csak el magunk előtt a tőke akkumulációs, felhalmozódó és koncentrációs, összpontosuló folyamatát úgy, ahogy fentebb megismertük. Minden tőkés vállalkozó át van hatva attól a törekvéstől, hogy tőkéjét olyan gyorsan és amilyen mértékben csak lehet, gyarapítsa és megsokszorozza, versenytársait túlszárnyalja, megsemmisítse és elnyelje. Hogy ezt elérhesse, esztelenül és mértéktele-

---

[26] Meg kell különböztetni:
1. a *tőke* koncentrációját: a tőketulajdonosok száma csökken, egyidejűleg azonban az egyes tőkék felszaporodnak;
2. a *vállalkozások* koncentrációját és központosítását: a vállalkozások számának csökkenésével egyidejűleg nő az egyes vállalkozások terjedelme és nagysága. A kettő nem azonos egymással.

nül termel, óriási irammal, anélkül, hogy azzal törődne, vajjon a társadalomnak ekkora tömegű árukra szüksége van-e. De a vad profithajszában, a korlátlan, gyilkos versenyben a kapitalista vállalkozók, a gazdasági életnek e „hivatott" irányítói teljesen elvesztik a valóság és a fogyasztók szükségletei iránti érdeklődésüket, érzéküket. Elvesztik a termelés fölötti uralmukat. A vállalkozás szekere feltartóztatás nélkül száguld és a lovak, a termelőerők gyeplő nélkül, fékezetlenül rohannak a célon túl. Egyszóval, a tőkés vállalkozó nem ura már többé a termelőerőknek. A termelőerők túlnőttek rajta: „A burzsoázia képtelenné válik arra, hogy saját társadalmi termelőerőit irányítsa..." *(Engels.)* Ám a szekér hirtelen megáll: a közbeeső időben olyan sokat termeltek, hogy a fogyasztás eldugult, a piacok túl vannak halmozva áruval, a fogyasztók nincsenek abban a helyzetben, hogy a termelt áruk tömegét felvásárolják. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha az egész népességnek nem volna szüksége a termelt áruk tömegére. Ellenkezőleg. Mialatt a cipőgyárak raktárai túl vannak zsúfolva és nem tudják az árukat eladni, azalatt a munkások tízezrei rongyosan, mezítláb kénytelenek járni, talán éppen azok a munkások is rongyos cipőben járnak, akik a rengeteg cipő gyártásában részvettek. És mindezek ellenére fogyasztási válság, *„túltermelés válsága"* van. Azok, akik megengedhetnék maguknak, nem vásárolnak, akiknek pedig szükségük volna rá, nem tudják megfizetni az árut, nem tudnak vásárolni. A kapitalista rendszer esztelensége most egyszerre olyan világossá válik, hogy még a legelfogultabbak, a vakság-gal vertek is meglátják: A vásárlóképes fogyasztók el vannak látva, a nagy tömegek fogyasztása megakadt, a raktárak túl vannak halmozva áruval és miután nincs fogyasztás, nincs piac, ahol az árut el lehetne helyezni, a termelést korlátozzák, vagy egészen megszüntetik, a munkásokat elbocsátják. Tehát *munkanélküliség,* szükség és nyomorúság az egyik oldalon, a termelt javak feleslege a másik oldalon. A tömegeknek szükségük van azokra az árukra, amelyek eladatlanul, felhalmozva hevernek a raktárakban, de nem tudnak hozzájuk jutni, mert — nincs pénzük. Ez a jelenség, a válság, mutatja a

kapitalista „rendben" rejlő belső ellentmondást. És ezek a válságok nem egyszeri, alkalomszerűen jelentkező jelenségek, hanem rendszeresen, ismét visszatérnek: a fizetőképes fogyasztóknak ismét szükségük van árura, a felhalmozott készletek piacra találnak, a termelés lassan újból megindul. A felemelkedésnek, a konjunktúrának, az úgynevezett *„prosperitásnak"* új szakasza kezdődik, de elmaradhatatlanul jelentkezik nyomban a vad verseny és újból kezdetét veszi a korlátlan termelés. Ezt követi a túltermelés és ennek nyomában újból jelentkezik a válság. Örökös körforgás ez, amely Marx és Engels megfigyelése szerint tízéves időközönként szokott ismétlődni. Ezek a válságok — Marx szerint — a jövőben is rendszeresen vissza fognak térni, hevességben és tartamban fokozódva, amíg egy napon a nagy válságba, az óriási *összeomlásba* torkolnak, amely az egész kapitalista gazdasági rendet úgy a földre teperi, hogy fölépülésére többé már gondolni sem lehet.

Mikor ez az idő elérkezik — ami természetesen a tőkekoncentráció és akkumuláció igen magas fokán következhet be —, akkor kell a proletariátusnak aktívan közbelépni. A munkásságot elnyomorodásának legmélyebb fokán hagytuk. Ahogy ezt az *elnyomorodást* a kapitalizmus hozta létre, ugyanúgy ő teremtette meg — akaratlanul — a proletariátus új *felemelkedésének* előfeltételeit is. A kapitalizmus a nagy gyárakban, óriási üzemekben összpontosította a munkásokat és ezzel megteremtette a fokozott kizsákmányolás útját; de egyben kinyitotta a nagyüzemekben összezsúfolt munkások szemét is és megmutatta nekik, hogy egy tömeget alkotnak, érdekeik azonosak és „mint tömegnek", egységesen és zártan kell fellépnie, mert csak mint tömeg és nem egyénenként, tud bármit is elérni, éppenúgy, mint ahogy a munkamegosztásos nagyüzemben is csak együttesen tudja munkáját végezni. A nagyüzem teremtette meg elsősorban a munkások közös megértésének, öntudatának és együttélésének lehetőségét olyan nagy mértékben, ahogy az azelőtt a kis- és középüzemekben nem is lehetett meg. A nagyüzem adta meg az ösztönzést a proletariátus osztályszervezeteinek megalkotására. Ezek a szervezetek csak-

hamar túlemelkedtek az egyes üzemeken és helyiségeken, nemzetiek, majd nemzetköziek lettek, végül az egész civilizált világot átfogó szövetségekké nőttek. De a nagyüzemek nemcsak a munkásszervezetek keletkezésére adtak ösztönzést és nyujtottak lehetőséget, hanem a munkásosztályt öntudattal, osztályérdekeinek, hovatartozandóságának és a tőkésekkel szemben való érdekeinek felismerésével telítették. A nagyüzemekben látták csak tisztán a munkások, hogy együttes munkájuk gyümölcsét a tőkés elvonja és őket kisemmizi a munkabérrel. Ennek a felismerésnek életre kellett keltenie a munkások öntudatát arra, hogy az ő közös érdekeik ellentétesek a tőkések érdekeivel. Magának a kapitalista fejlődésnek szükségszerű terméke a proletariátus osztályöntudata, osztályszervezete és osztályharca.

Így vált a proletariátus — amelyet a nagy utópisták a maguk idejében még joggal a burzsoázia puszta függvényének tekintettek — mint osztály belsőleg és külsőleg önállóvá. Szellemileg is függetlenítette magát a burzsoázia szellemi befolyása alól. A *munkásokból* így lett *munkásosztály*, amelyiké a jövő. Tudjuk, hogy a munkásosztály osztályharcával sem a gazdasági fejlődés irányát megszabni, sem annak tartamát lényegesen megrövidíteni nem tudja. Az osztályharc, ismételjük, az az eszköz, amely a fejlődés útjában álló akadályokat elhárítja és a proletariátus érdekeit hathatósan képviseli; a fejlődés azonban megy a maga útján. Csak a fent említett fejlődési fokon, a nagy válság idején, léphet föl a proletariátus, mint támadó fél: amikor a burzsoázia képtelen arra, hogy a termelő erőket uralja és szabályozza, a gazdaság a földön hever és összeomlással, káosszal fenyeget, miközben a termelt javakban óriási feleslegek vannak. Most ragadja meg a munkásosztály az állam gyeplőit, meghódítja a politikai hatalmat, az államhatalmat és arra használja föl, hogy az átalakulás utolsó lépéseit, melyen a maga útján eddig eljutott, megtegye: azt a kevés tőkést, akiknek kezében az egész tőkehatalom koncentrálódott és központosult, minden különösebb nehézség nélkül kisajátítsa (*„A kisajátítók kisajátítása“*) és a termelőeszközöket (föld, telek, gyárak, nyersanyagok stb.) a *társadalom tulajdonába vegye*. Most már meghatározott terv szerint folytathatja a termelést, amelyben valamennyi ember *normális* szükségletével számolnak. A termelés alapja többé már nem az egyes tőkések profitja, hanem a szükségletek kielégítése. Ez az alapelve, a célja a szocialista gazdálkodásnak. És ez a cél most már elérhető, mert megszűnt a kapitalista vállalkozók osztálya, az az osztály, amelynek léte az értéktöbbletre, a kizsákmányolásra és embertársainak nyomorúságára volt alapítva. Többé már nem egy osztály javára szolgál az értéktöbblet, hanem az emberi társadalom ama tagjainak javára, akiket betegség és öregség megakadályoz abban, hogy produktív gazdasági munkát végezzenek.

Ám nem akarjuk magunkat elragadtatni a jövő társadalmának kiszínezésével. Nekünk csak az volt a feladatunk, hogy a jövő fejlődés vonalát úgy, ahogy azt *Marx* fejtegette, ismertessük. Az egyik oldalon a proletariátus elnyomorodása és osztályharca, a másik oldalon a tőke koncentrációja és fölhalmozódása, kereskedelmi válságok és összeomlás — ezek azok a jelenségek, amelyek végül is a kisajátításhoz vezetnek. Alkalmunk lesz megvizsgálni, hogy *Marx* jövendölése milyen mértékben igazolódott be. Azt azonban már most is megállapíthatjuk, hogy *Marx* jövendölésének lényege az *evolúció, a fejlődés gondolata*. A szocializmus eljön, mint a fejlődés szükségszerű következménye: a szocializmus szálai már a mai társadalomban kialakulnak a fejlődés során, amelynek különböző szakaszait és fokait nem lehet se átugrani, se „megrendszabályozni“, se rendeletekkel elhárítani.

D) A jövő társadalom alkotó elemeinek elmélete.

Marx felfogását a társadalom jövő fejlődéséről nem foglalta össze egy határozott, összefoglaló munkában, hanem csak elszórtan, egyes helyeken tér ki rá. Ennél is épúgy, mint a történelmi materializmus szemléleténél, a sokfelé elszórt és külsőleg összefüggéstelen utalásokból kell kiindulnunk és egységes képet alkotnunk. Közelebbi vizsgálódásunk megerősíti az eddig elmondottakat: Marx és Engels alapjában véve általában evolúcionisták voltak. Evolúcio-

nisták, amikor a jövő gazdaságáról beszélnek, amikor a dolgok mostani és jövő átalakulásának belső összefüggéseit mutatják ki, amikor megállapítják, hogy a jövő gazdaság intézményeinek csirái már a mostani kapitalista gazdaság méhében bontakoznak ki, csak az utat kell számukra szabaddá tenni. A szocialista társadalom *alkotó elemeiről* szóló valódi evolúciós tanítás mellett természetesen zavaróan hat az összeomlás elmélete. Melyek hát ezek az alkotó elemek? Ezeknek egy részét már korábbi fejtegetéseink során megismertük:

I. a *szociálpolitika,* amely a kapitalista társadalomban a munkaidő rövidítésével, a női és gyermekmunka védelmével stb. kezdődik és a szocializmushoz való előrehaladásban egyre nagyobb jelentőségűvé válik. A szociálpolitika egyik legfontosabb tényezője a társadalmi átalakulásnak. Ezt a jelentőségét az I. Internacionále programiratában, az „Inauguraladresse"-ben *Marx* is felismerte;

II. a *modern technika,* amely a munka termelékenységének fokozásával, a tömegtermelés lehetővétételével, nemcsak a kapitalista társadalomnak, hanem a szocialista gazdaságnak is előfeltétele. A szocialista gazdaság, ha minden szükségletet ki akar elégíteni, *Marx* szerint csak akkor valósulhat meg, ha a termelt javakban felesleg van. Ilyen felesleg létrehozatalának előfeltétele a technika kifejlődése. Ezt azonban már a kapitalizmus kifejleszti. De a kapitalista társadalom éppen azáltal válik lehetetlenné és tarthatatlanná, hogy termelő erőit, technikáját már nem tudja szabályozni és korlátozni, és hogy a technika mind magasabb fokú termelési és fogyasztási viszonyok felé szorítja. A modern technika tehát a kapitalista társadalom egyik legforradalmibb eleme és ezzel az eljövendő szocialista társadalom egyik fontos alkotó elemévé válik;

III. *az ipari női munka,* amelyet a kapitalizmus vezetett be és amely a szocializmus törekvései szerint a nemek valódi egyenlőségének alapjává válik. A tényleges gazdasági egyenjogúsítás és egyenlő értékelés nélkül az egyenjogúság követelése is merő utópia volna;

IV. *az ipari gyermekmunka,* amelynek kezdeti formája olyan elrettentő volt, a munkaiskola alapját képezi;

V. a gazdaságnak *nagyüzemi tagozódása.* A munkamegosztás, a munka társadalmi jellege és egyéni elsajátítása; a tőke *koncentrációja* és *akkumulációja,* amelyek egy különálló *munkásosztály* keletkezéséhez vezettek; ez osztályérdekei védelmére külön szervezetekben tömörült, saját osztályöntudatától áthatva, az osztályharc hordozójává vált. A burzsoázia így önmaga „kovácsolta azokat a fegyvereket, amelyekkel egykor megsemmisítik" és „azokat a férfiakat, akik ezeket a fegyvereket forgatják" („Kommunista Kiáltvány");

VI. *az üzemek, vállalkozások koncentrációja,* amely előkészíti és megkönnyíti a termelőeszközök jövendő kisajátítását és egyben, az ismétlődő válságokkal együtt, nyilvánvalóvá teszi a kapitalista gazdasági rendben uralkodó ellentmondásokat.

Ezekhez járul még:

VII. *az üzemi formák átalakítása* a nagy- és késői kapitalizmus korában. Ezt a fontos pontot, amelynél valamivel tovább kell időznünk, *Marx* nem méltatta eléggé figyelemre. De nem is tulajdoníthatott neki nagyobb jelentőséget, mert hiszen csak *Marx* halála vagy legalább is a „Kapital" első kötetének megjelenése utáni korra esik *a nagy- és késői kapitalizmus legújabb kialakulása.* Annál örvendetesebb, hogy *Engelsnek* már módjában volt ez új jelenségekkel foglalkozni és a marxista fejlődési prognózisban megfelelően értékelni. Valósággal mesterien foglalta össze *„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"* című munka III. fejezetében, amelyben a társadalmi vállalkozásokról, a kartellekről, trösztökről, állami üzemek keletkezéséről van szó.

Tudjuk, hogy minden vállalkozó arra törekszik, hogy üzemét a lehetőségig megnagyobbítsa és technikailag tökéletesen felszerelje; régebben néhány segédeszközzel rendelkezett ennek megszerzésében: kölcsönt vehetett fel a pénztőkénél, később a kölcsönvett tőkét kamatostól visszafizethette. De vehetett maga mellé *társat* is, aki rendelkezésére bocsátotta a szükséges tőkét; részesévé vált az üzemnek és akivel azután közös számlára vezette az üzemet. A koncentráció előrehaladásával azonban már több társnak a tőkéje sem elégíti ki a szükségletet és az egyszerű vállalkozás *részvénytársasággá* változott át.

Az egy vagy több társtulajdonos és vállalkozó helyébe a személytelen, állandóan változó réteg került, amelynek kisebb vagy nagyobb mennyiségben birtokában vannak a részvények. A részvényesek megfelelő részjoggal bírnak a vállalkozásban és igényt tartanak a nyereség egy részére. Ha a részvények nem a részvényesek nevére szólnak, hanem csak *értékpapírt* jelentenek — és ma már többnyire ez az eset —, akkor már mindenki adhatja és veheti őket, úgyhogy valamely nagyüzem tulajdonosai egyik napról a másikra kicserélődnek. A részvénytársaságban a nagyszámú, társadalmilag tagozódott munkásosztály már nem áll szemben a vállalkozóval vagy a vállalkozók egyes személyével, hanem a részvénytulajdonosok csoportjával, akiket személy szerint nem is ismerhet. A vállalkozó eddigi funkciója: az üzem vezetése, a termelésre való felügyelet, ez a legfontosabb vállalkozói tevékenység, most már az igazgatók, mérnökök, vezetők kezébe megy át, akik eltekintve attól, hogy részesednek-e a vállalkozás nyereségében, épúgy a sokfejű részvénytársaság zsoldjában állanak, mint a bérmunkások. Ez a részvénytársasági forma juttatja kifejezésre a *kapitalista vállalkozók feleslegességét*. A vállalkozók, részvényesek „tevékenysége" valóban nem szorítkozik másra, mint az évi nyereség, az *osztalék* felvételére, miközben „üzemük" gazdasági és technikai viszonyairól fogalmuk sincs. A részvénytársasági forma nyilvánvalóvá tette, hogy a tőkések tulajdonképpeni feladatát az iskolázott és képzett alkalmazottak kitűnően látják el. A részvénytársasági forma a kapitalista vállalkozás legtökéletesebb és legmagasabb formája és alapjait szolgáltatja egy új, elkövetkezendő szocialista gazdaságnak, hiszen a részvénytársasági üzem mellőzte a gazdasági folyamatban feleslegessé vált vállalkozókat, mint osztályt és az alkalmazottakkal, mérnökökkel stb. helyettesítette.

A nagykapitalizmus egy másik jelensége, amely már a szocialista gazdaság felé irányul: a *kartell* és a *tröszt*. A rendszeresen visszatérő vad verseny nyomában járó válságok a tőkéseket arra a felismerésre késztették, hogy ebben a gyilkos harcban elpusztulnak és így helyesebb, ha a versenyt és a válságot megfelelő organizációval szabályozzák. Ebben a törekvésben jutottak el arra a gondolatra, hogy kitépik a harc gyökereit; *a versenyt kiküszöbölik*. Ez annál könnyebb, minél előrehaladottabb az üzemek koncentrációja, mert a kevesebb vállalkozót könnyebb egy kalap alá hozni. Ha egy iparágban vagy szakmában az üzemi koncentráció már meglehetősen előrehaladt, akkor megfelelő *egyezményeket* kötnek, a különböző vállalkozások egységes árban állapodnak meg, úgyhogy az egész iparág számára megfelelő eladási feltételeket szabnak meg, amivel az egymás ellen való versenyt kiküszöbölik. Ez az ipar *kartellirozását* jelenti. Az ilyen kartellmegállapodáson belül az egyes vállalkozások önállósága megmarad és csak az áruk eladásának szabadságában korlátozzák.

Ha azonban az így kötött egyezmények az eladási feltételeken túl az üzemek átalakításával és több üzem összevonásával új üzem és vállalkozás létrehozására vezetnek, amelynek egységes vezetését biztosítják, akkor már *trösztről* beszélhetünk. A kartellek és trösztök is a nagy- és késői kapitalizmus fejlődésének termékei. De a kartellek és a trösztök is e helyen bennünket csak mint a jövő társadalom alkotó elemei érdekelnek. Ha a részvénytársasági forma a tőkések személyének kikapcsolásával járt és a tőkéseket igazgatókkal, mérnökökkel helyettesítették, úgy a kartellek és trösztök megszüntették a versenyt, az egymás közötti vad harcot és helyébe a megszervezett, szabályozott *tervgazdaságot* hozták létre, hogy ezzel legyőzzék a kapitalizmus anarchiáját. Hogy ezt a tervszerű gazdálkodást még tisztára kapitalista szellem, a profit utáni törekvés tölti el, — az a lényegen nem változtat. Elég, ha arra utalunk, hogy a termelés tervszerűsége, rendezett formája irányt mutat a jövőre és e tervszerű üzemformákból, részvénytársaságokból, kartellekből, trösztökből, ha szocialista szellem fogja eltölteni, alakul ki a jövő gazdasága.[27]

A részvénytársaságokon, trösztökön és kartelleken túl a késői kapitalizmus korában a kapitalista gazdaság még egy elemet hívott életre: *az államkapitalizmust*, amelyet ugyanannyi joggal „államszocializmusnak" is nevezhetünk. Az állam vagy a

[27] A kartellek és trösztök egyes formáit, szindikátusokat, fúziókat, érdekközösségeket ehelyütt bővebben nem fejtegethetjük.

közösség mint vállalkozó lép föl. Az egyes gazdasági ágakban a termelőerők olyan óriási méreteket öltenek, hogy a részvénytársaság, sőt a tröszt keretén is túlnőttek olyannyira, hogy az államban vagy a közösségben szervezett társadalomnak kell a termelőeszközöket a kezébe venni — éppen a közösség érdekében. Elsősorban az óriási közlekedési vállalatokban tapasztalhatjuk ezt, különösen a postánál és a vasútnál, amelyek olyan óriási kiterjedésű, az egész országra egységes vezetést igénylő mesteri hálózatok, amelyeknek irányítása meghaladja az egyes tőkések képességeit. Később más vállalkozások is, mint a fegyver-, a municiógyártás stb. is az állam kezébe jutnak. Így lépésről lépésre kénytelen a burzsoázia tapasztalni, hogy az állam az egyik gazdasági ágból a másikba szorítja ki. A vállalkozó eddigi tevékenysége az állami, városi tisztviselőkre hárul át, a vállalkozások közötti versenyről már szó sem lehet.

Előző fejtegetésünkben kísérletet tettünk arra, hogy *Marx—Engels* tudományos rendszeréből kiemeljük és tisztázzuk azokat a részeket, amelyek már a kapitalizmusban kifejlődő csirák s amelyekből az eljövendő társadalom alkotó elemei fejlődnek ki. Ezek az alkotó elemek a kapitalizmus korszakában, magában a kapitalizmusban keletkeztek és az eljövendő új társadalmat készítik elő. Ha ezekhez a jövő társadalmát alkotó elemekhez hozzávesszük azokat a fejlődésbeli elemeket, amelyeket a munkásosztály különböző szervezeteiben, különösen a szövetkezetekben teremtett meg és fejlesztett ki, akkor ismerhetjük csak meg valóságában *Marx—Engels* tanításainak igazi tartalmát és akkor érthetjük meg valójában a gazdasági fejlődésről szóló tanítást.

E) Szocializmus, kommunizmus, anarchizmus.

A fejlődésgondolat azonban többet kíván, még többet követel, mint a legközelebbi fejlődési fok levezetését a mai társadalomból. *Marx* természetszerűen felismerte, hogy a szocialista gazdaság elkövetkezik és erre ő is szívvel-lélekkel törekedett. Mégsem esett a klasszikusok hibájába, akik egy általuk elképzelt gazdasági rendszernek örök időtartamot jövendöltek: előttünk is eléggé ismert dialektikus alapfölfogása megóvta az ilyen hibáktól.

Marx és *Engels* tisztában voltak azzal, hogy a szocializmusnak is megvan a maga kora és hogy a szocializmust is fel fogja váltani az emberi együttélés magasabb formája. A szocializmust követi a kommunizmus és ezt követheti az anarchizmus. Félreérthetetlen megkülönböztetést a jövő társadalmának e három korszaka között *Marx* és *Engelsnél* nem találunk. Azonban elszórt utalásaikból egységes képet alkothatunk az ő szellemükben.

Tudjuk, hogy az emberek nem angyalok, nem idealisták, hanem nagy többségükben önös érdeküktől vezetett anyagias, önző emberek. És mégis azt mondjuk:

„A *jó* embereké a föld!"

Az ember természettől fogva jó. A társadalom a maga jellemrontó, lelket ölő tulajdonságaival *megrontotta* az embert. Ezekkel az elromlott, erkölcsileg a legnagyobb részben alacsony fokon álló emberekkel akarjuk a szocialista társadalmat megvalósítani? Ezekkel akarunk a szocializmushoz eljutni? Polgári oldalról sokszor szemére vetették a szocializmusnak, hogy lehetetlen a mai emberekkel a szocializmust megvalósítani: a szocialista társadalmi rend csakhamar össze fog omlani, az önzés és a lustaság tönkre fogja tenni. Előbb az embereket neveléssel meg kell változtatni, jellemüket át kell alakítani és azután lehet csak az új emberekkel az új társadalmat felépíteni. Kétségtelen, hogy nagy horderejű és nagyon komolyan veendő ellenvetésről van szó, közelebbi vizsgálatnál azonban mégsem helytálló, mert a modern szocializmus felfogásának félreismerésén alapul.

Tudjuk, hogy a mai embereket anyagi érdekeik hajtják. Azonban nem tételezhetjük föl egyszerűen, hogy a puszta neveléssel, „erkölcstannal" jellemük megváltoztatható. Ahogy a jelen kor emberének jellemét a modern társadalom formálta, úgy fog ez a jellem is a társadalom megváltoztatásával megváltoztatni. Azokkal az emberekkel, amilyenek ma élnek, akarjuk a szocialista társadalmat megvalósítani és biztosak vagyunk abban, hogy éppen a szocialista társadalom megfelelő neveléssel párosulva, javító hatással lesz az emberi jellem kialakulására és formálására. Ehhez természetesen szükséges, hogy ne azt keressük, hogy má-

ról holnapra egy csapásra ugorjunk a „szabadság, egyenlőség és testvériség" birodalmába, hanem számoljunk a folyton haladó fejlődéssel, mint olyan ténnyel, amely az emberi jellem tökéletlenségével is összeegyeztethető.

Mindenekelőtt két tény van, amelyekkel a szocializmus korszakában az emberi gyöngeségnek számot kell vetnie:

1. az államhatalom korlátozása. Az egyéni szabadságnak a szocialista társadalomban is szigorú korlátai lesznek. Nem kell azonban mingyárt szociáldemokrata „fegyházállamról" beszélni, ahogy némely polgáriak előszeretettel teszik. Azonban a személyi önállóság messzemenő korlátozására lesz szükség, de nem egy osztály, a tőkésosztály érdekében — és ebben van a nagy különbség a polgári társadalommal szemben —, hanem az összesség érdekében. Az egyes embernek alá kell magát vetnie az egyetemes érdeknek. A proletariátus uralmának idején a szocialista társadalomban is szükség lesz az állami közigazgatás szigorú, bürokratikus rendjére éppen azért, mert az emberek se válnak a szociális forradalommal nyomban angyalokká és mi nem vagyunk olyan felületesek, hogy ezt ne lássuk;

2. a *munkakötelezettség* és az *elosztás* szabályozása. A kapitalista társadalomban, mint tudjuk, az egyes ember élete és foglalkozása a legtöbb esetben nem az illetők képességeitől, hajlamaitól, hanem születésétől és szülei társadalmi állásának véletlenétől függ. A társadalmi forradalom, amely nemcsak gazdasági forradalom, hanem egyben jogi és kulturális változást is hoz létre, lehetővé teszi majd, hogy az egyes ember képességeinek megfelelő munkaterületet találjon. Már megállapítottuk, hogy a polgári társadalomban a teljesítmény, a munka díjazása igazságtalan, még a természetjogi felfogás szerint is. A nehéz, sorvasztó munkákat sokszor rosszabbul fizetik, mint a sokkal kevésbé fárasztó tevékenységet, nem is szólva a részvényesek fáradságos „munkájáról": a részvényszelvény vagdosásáról és az osztalék felvételéről, amely a legjövedelmezőbb. Ezzel az alapelvvel szemben a szocialista társadalmi rend *a teljesítménnyel arányban álló díjazást állítja föl: mindenki munkaereje felhasználásának, gazdasági tevékenységének, értékének megfelelő díjazásban része-*

sül. „Mindenki képessége szerint, mindenkinek teljesítménye szerint!" — ez a szocialista társadalmi rend irányelve.

De ennek az irányelvnek is van egy nagy gyengéje. Egyáltalán nem ideális állapot, hogy mindenkit teljesítménye szerint díjazzanak. Természetes, hogy tér és idő fölött uralkodó jogérzésünk sokkal többet kíván, mint hogy a dolgozó embernek csak annyit juttassunk, hogy saját maga és családja szükségleteit ki tudja elégíteni. Ennek megfelelően az olyan ember, aki valamilyen okból, testi vagy szellemi gyengeségből kevesebbet dolgozik, mint az átlagos teljesítmény, mégis ugyanazon díjazást kell, hogy kapja, mint a többiek. Akinek hattagú családot kell eltartania, dupla munkabért kell, hogy kapjon munkateljesítményéért, mint a háromtagú családnak a feje, holott ugyanazt a munkát végzi. Hogy ez az ideális cél a fejlődésnek ezen a fokán még nem valósítható meg, hogy ez a lustaságot és a hazugságot elterjeszti, ezt a valóságot ismerjük és a realisták jól látják, mert az emberi nem gyengéjét alaposan ismerik. Amíg a szocializmus korszakában ezek az irányelvek lesznek irányadók, addig végbe fog menni az embereknek olyan átalakulása is, amely az ideális állapothoz közelebb hoz bennünket és lehetővé teszi minden irányú szükségletek kielégítését. Az emberek anyagi helyzetének fokozatos javulásával, a lehetőség megteremtésével, a nevelés egyidejű forradalmasításával az emberek szellemi és lelki átalakulása a szocialista társadalmi rendnek megfelelően is végbemehet. Ez lassú, hosszantartó folyamat munkája lesz. De minél inkább halad ez a belső átalakulás, annál inkább válik lehetségessé a munkateljesítmény utáni bért a szükséglet bérével felcserélni. A szocialista társadalomban az anyagiasan gondolkodó, önző, profitvágytól áthatott ember helyébe lép a közösségtől bensőleg felemelt, *a közösségért élő szocialista ember,* mert minden társadalmi rend a *saját* képére formálja a maga emberét. Ennek az új embertípusnak már szükségleteinek megfelelő, az egyéni munkateljesítménytől független bért állapítanak meg, anélkül hogy felidéznék, mint veszedelmet, hogy a többiekkel szemben a haszontalan, lusta naplopókat előnyben részesítenék.

A szocialista társadalmi rend korszakában már megvalósul ez az alapelv: *„Mindenki képessége szerint és mindenkinek szükséglete szerint!“* Mindenki teljes erejéből dolgozik majd és azért, ha munkájának eredménye az átlagon alul vagy felül lesz is, annyit kap a társadalomtól, hogy maga és családja szükségleteit normálisan kielégítheti.

De ebben a második fokozatban még mindig szükség lesz szervezett államhatalomra, hogy az összességet megvédje egyes elfajult tagjainak kilengéseivel szemben. A fejlődésnek még magasabb fokán már erre sem lesz szükség és a szervezett államhatalom feleslegessé válik. Az állam *elhal,* eltűnik s ami még megmarad, az tisztán szakszerű, mondhatjuk: a termelőfolyamat technikai irányítása, amely már messze eltávolodott a korábbi, emberek felett való uralomtól. Ez az emberi társadalom végső fejlődési foka, amely a messze, messze távolból ködösen feltűnik előttünk: *az anarchizmus,* a legteljesebb megvalósulása éppen — *a szocialista ideálnak.*

Amint látjuk, *Marx* számára a világtörténelem nem végződik a szocialista társadalmi renddel. Dialektikus gondolkodása megmutatta neki, hogy a szocializmust is az emberi együttélésnek egy másik, magasabb formája követi majd. Mi marxista szocialisták vagyunk. Tudjuk, hogy nincs ugrás egyik társadalmi rendből a másikba. Tudjuk, hogy a polgári társadalmi rend legközelebbi, magasabb társadalmi formája a szocializmus, a szükségszerű átmeneti stádium ama magasabb társadalmi formák felé vezető úton. Mi, szocialisták, mint realisták, ezért fordulunk tekintetünkkel mindenekelőtt a *szocializmus felé.*

HATODIK FEJEZET.

A marxista tanok kritikája és továbbfejlesztése.

Az olvasó észrevehette, hogy az előző fejezetekben tárgyilagos ismertetését adtuk *Marx* és *Engels* legjelentősebb szociológiai, történelemfilozófiai és gazdasági elméletének, és eközben tartózkodtunk minden kritikától. Mindenekelőtt azonban két tényt meg kell állapítanunk: a polgári társadalom elméleti védelmezői úgy vetették rá magukat *Marx* tanításaira, mint a bika a vörös posztóra, hogy minden módon megsemmisítsék; a másik, hogy a marxista elmélet egyes részeit a legutóbbi évtizedek fejlődése óriási változásaival valóban *túlszárnyalta,* különösen a tudományos kutatás azóta elért haladásával. Ám megsemmisíthetetlen és ma is époly életerős a marxizmus lényegének magva:

1. *a gazdasági élet dialektikus szemlélete,*
2. *a társadalom fejlődésének szemlélete, a történelmi materializmus,*
3. *a jövő társadalom alkotó elemeiről szóló evolúciós elmélet.*

Marx tanításainak egyes részletei megcáfolhatók, de ez a hármas csillag, amely a marxista tanításnak legbelsőbb lényege, örökéletű. A dialektikus, a materialista és az evolúciós elméleten megmaradunk. Ez az, ami a marxista eszmevilágban maradandó. És mindazok a polgári teoretikusok, akik vihart támasztottak a marxizmus ellen, többékevésbé a marxizmus szellemének hatása alá kerültek. Ők is magukévá tették a dialektikus materialista és evolúciós szemlélet elemeit.

Ha eltekintünk a marxista szellem ezen örök értékeitől, el kell ismernünk, hogy egyik-másik taní-

tását az idő túlhaladta. Ez nem szégyen és az alkotóval szemben nem szemrehányás, éppen úgy, mint ahogy nem szégyen *Xenophonra* vagy *Adam Smithre*, a nagy angol közgazdászra, hogy a fejlődés mai fokán egyik-másik tételüket már nem fogadhatjuk el. Joggal lehetne azt mondani, hogy nagyon rossz közgazdasági elmélet volna az, amely a jelen számára épúgy megfelel, mint keletkezésének idejében. Hiszen minden kornak megvan a saját külön közgazdasági rendszere és ennek megfelelő külön gazdasági elmélete. Ez a marxizmusra is áll. A marxizmus nem tart igényt arra, hogy minden korra ráhúzható elmélet legyen; csak annak a kornak az elmélete, amelyben megszületett. Mennyire antimarxisták azok, akik marxistáknak nevezik ugyan magukat, de minden mondathoz, amelyet *Marx* valaha valahol leírt, betű szerint ragaszkodnak! Sokkal nagyobb súlyt kell helyezni a *marxista szellemre*. Az *elvi* álláspont a fontos. Az alapelvek szemléletéből kell a mindenkori fejlődési fokozatnak megfelelő gondolatokat megfogalmazni és ha eközben a *Marxtól* a maga korában felállított törvények nem mindenben egyeznek korunk szükségleteivel és fejlődésével, az nem olyan nagy baj. Senki más nem találná ezt természetesebbnek — mint maga *Marx Károly.*

A) Harc a történelmi materializmus körül.

A legélénkebb tudományos harcokra adott és ad még mindig okot a történelmi materializmus. *Marxnak* éles és szigorú meghatározása, amelyet a II. fejezetben idéztünk, azzal a következménnyel járt, hogy sok követője és a marxista iskolának sok tanítványa a történelem szemléletének materialista, illetve gazdasági felfogását túlhajtották és valamennyi történelmi eseményt kizárólag a technikai, gazdasági okokra vezettek vissza. A történelmi materializmus e *túlzásával* sokszor fordult szembe életének utolsó éveiben *Engels Frigyes,* aki hangsúlyozta, hogy *Marx* szerint a történelem döntő szempontja nem egyedül és kizárólag a technika és a gazdaság, hanem csak *„végső fokon“*, *„végső soron“*. *Marx* nagyon éles megfogalmazásának az az oka, hogy *Marx* új gondolatait a metafizikus és történelmi idealizmus követőivel *szemben* fogalmazta meg és az ő tanításaikkal *szemben* ilyen éles a szembeállítás. *Engels* érettebb és higgadtabb formulázása szerint a politikai, jogi, ideológiai viszonyoknak is van bizonyos saját életük, de *„végső fokon a gazdasági viszonyok a döntők“* és ezek képezik „az ezeken keresztülvonuló, a (történelmi) megértéshez vezető vörös fonalat“. Még *Karl Kautsky* is, *Marx* tanításainak korunkban legkorrektebb képviselője, sokszor elismerte, hogy *„végső fokon“* a gazdasági okok a döntők, és a történelmi materializmus jelentőségét legutóbb a következőkben jellemezte:

„Amily kevéssé magyarázhatók meg a társadalmi jelenségek, ha eltekintünk a gazdasági alapoktól, de rendszerint époly kevéssé érthetők meg egyedül a gazdasági okokból, ha figyelmen kívül hagyjuk a gazdasági okokon emelkedő közbenső fokozatokat.“

Hogy mennyire szembefordultak a polgári kritikusok a történelmi materializmus marxista szemléletével és túlzásairól milyen lesujtó véleményt mondtak, azt nem lehet kézlegyintéssel elintézni. Az *Engels—Kautsky*-fogalmazást azonban nyugodtan megtarthatjuk. Hiszen az ellenfelek közismert ellenvetései leginkább *félreértéseken* alapulnak. Sokszor félreértették azt, amit *Marx* és *Engels* mondott, noha ellenvetéseiket számtalanszor megcáfolták, ezek azonban mélyen gyökeret vertek és azért mindig újból és újból föltálalták tévedéseiket. Az amerikai marxista, *Boudin, „Marx Károly elméleti rendszere“* című munkájában alaposan és behatóan foglalkozik a *Marx*-kritikusokkal. Mi csak utalunk erre a kérdésre vonatkozó fejtegetéseire és két kutatóval foglalkozunk, akik mindketten ugyanezzel a problémával foglalkoztak.

A történelmi materializmus ellen folyó polgári kritika vezetője *Rudolf Stammler* filozófus volt, aki elutasítja a szociális életnek meghatározott fejlődési törvények szerint természetszerű folyamatként való szemléletét. *Stammler* a szociális élet uralkodó elemének a jogot, a törvényeket tekinti. Ezek alkotják azt a formát, amelynek keretében a gazdasági élet lejátszódik. A gazdaság csak másodrangú tényező, miután a jogi forma határozza meg a tényeket. *Stammler* kritikája nem talált visszhangra a szo-

cialistáknál, a vele való vitatkozás teljesen eredménytelen és általában lehetetlen, miután egészen más filozófiai szemléletből indul ki, mint a marxisták.

A legutóbbi évtizedekben a szocializmus szellemi világán belül új iskola keletkezett. Ezek az *ifjú marxisták*, vagy — minthogy Ausztria a hazájuk: *ausztro-marxisták*. Szellemi vezetőjük Max Adler professzor. *Max Adler* nagyon mélyenjáró és fínom értekezésekben kísérelte meg, hogy *Marx* tanításait *a német idealista filozófiával* kiengesztelje. Hogy törekvése — *Marx* tanításainak alapgondolatait a kritikus filozófia eredményeivel megsemmisíthetetlen kinccsé egyesítse — mennyiben sikerült, vagy menynyiben sikerülhet, azt fejtegetésünk során figyelmen kívül hagyjuk. Annyi azonban máris mindenesetre bizonyos, hogy minden történésznek, aki igényt tart arra, hogy komolyan vegyék — mindegy, hogy szocialista vagy polgári —, a legnagyobb mértékben számot kell vetnie a történelmi materializmus gondolataival. A történelmi materializmus messze van már attól, hogy megcáfolják. Sőt éppen ellenkezően: éppen most van útban, hogy a tudományt meghódítsa.

B) A gazdasági törvények szemlélete.

A kapitalista gazdaság marxi elemzését, a marxi közgazdaságtan statikai problémáit is megtámadták. Amikor 1876-ban a *„Kapital“* első kötete megjelent, úgy fogták föl, mintha *Marx* a kötetben foglalt törvényeknek, nevezetesen *az érték- és az értéktöbblet*-elméletnek, gyakorlati jelentőséget tulajdonítana. Azt hitték, hogy *Marx* szerint az érték és az értéktöbblet elmélete uralja a valóságot. Ennek megfelelően a polgári kritikusok kritikájukat ezek ellen irányították. Igyekeztek kimutatni, hogy *Marx* ezt vagy amazt a gondolatot, például a használati értéket, figyelmen kívül hagyta és főként, hogy a munkaérték a valóságban, az áruforgalomban nem is szerepel. Annál nagyobb volt meglepetésük, amikor 1894-ben *Engels* kiadásában megjelent a *„Kapital“* 3. kötete, amely a profit- és árelméletet tartalmazta, tehát azt, amit mi „tapasztalati szemlélet“-ként foglaltunk össze. Most már látták, hogy *Marx*

az érték- és értéktöbbletelmélet mellett még egy egészen más elméletet is állított fel és úgy vélték, hogy ez *ellentétben* áll az elsővel, miután feltételezték, hogy úgy az érték, mint a termelési költségek elmélete, gyakorlati alkalmazást igényel és ujjongva állapították meg a *marxi rendszer ellentmondásait*. A polgári professzorok és tudósok harsogva hirdették, hogy *Marx* feladta értékelméletét, belátta annak „lehetetlenségét“ és megbánóan visszatért a régi polgári közgazdászok által képviselt termelési költség elméletre. Az első kötet tanainak — úgy vélték — nincs többé létjogosultságuk a 3. kötetben kifejtett tanítások mellett!

Már abban az időben akadt egy az ő soraikból, aki a polgári kritikusok közül elsőnek nyitotta meg az utat *Marx* gondolatrendszerének megértésére: a már többször idézett *Werner Sombart „Marx Károly közgazdasági rendszerének kritikája“* című munkájában. *Sombart* biztos szemmel ismerte föl, hogy az 1. kötet tanításainak a 3. kötet mellett nemcsak megvan a létjogosultságuk, hanem szükségesek is és a két kötet között nincs ellentmondás, ellenkezőleg: a kettő egymást a legjobban kiegészíti. *Marx* az 1. kötet tanainak *nem* tulajdonított gyakorlati jelentőséget. Érték és értéktöbblet *Marx* számára egyáltalán *nem tapasztalati*, a valóságban, a gyakorlatban fellépő jelenségek, hanem tisztán *„gondolatbeli tények... gondolkodásunk segédeszközei“*, *fogalmak*, amelyek a valóság tisztázására szolgálnak, de amelyeknek magában a valóságban nincs helyük. Mint *Sombart* megjegyzi, *Marx* már a *Kapital* első kötetében is többször rámutatott arra, hogy az áruk rendszerint *nem értékükön cserélődnek ki*. Csak aki mindezt figyelmen kívül hagyta, jutott arra a felfogásra, hogy az 1. és a 3. kötet között ellentmondás van. Természetes, hogy *az értéktöbbletnek gyakorlati jelentősége is van*, amennyiben a különböző áruk árkülönbségének okait fölfedi. Arra a kérdésre például, hogy egy pár csizma miért kerül többe, mint egy ceruza, csak az értéktöbblet alapján felelhetünk. Az egy pár csizma elkészítéséhez *több a társadalmilag szükséges munkaidő*, mint amennyi a ceruza előállításához szükséges. De *Marx* értéktörvénye nem mond semmit az árhullámzás okairól, a

körforgásban az értékre gyakorolt sokféle hatásról. Csak a „*Kapital*" 3. kötetében fejti ki *Marx* azokat a törvényeket, amelyek a valóságot uralják. Aki szem előtt tartja ezt a megkülönböztetést, nem fog többé *Marx* rendszerének *ellentmondásairól* beszélni, sőt ellenkezőleg, csodálkozással állapítja meg ennek a gondolatrendszernek nagyszerű zártságát, az egyes elméletek közötti belső összefüggést, az 1. és a 3. kötet között is. Igaz, hogy *Marx* nagyrészben oka, hogy ilyen ellentmondásnak a gondolata egyáltalán felmerülhetett. Ha szigorúan keresztülvitte volna, világosabban és érthetőbben, *elméleti és tapasztalati fejtegetéseinek különválasztását*, akkor sok felesleges vitát kerülhetett volna el. Így azonban ez a hamis felfogás olyan mély gyökeret verhetett, hogy *Sombart* meggyőző fejtegetései után is még hosszú időre volt szükség, amíg a kritika elhallgatott. Még soká azután, hogy *Sombart* megmutatta az utat *Marx* gazdasági elméletének megértéséhez, újból fel-felhangzott a kritika *Marx* rendszerének „ellentmondásairól".

C) A modern szocializmus lelke és szelleme.

Befejezésül még egy kérdéssel akarunk röviden foglalkozni, noha ezt még nem méltatták kellő figyelemre. De előttünk ez a kérdés a szocializmus életkérdésének tűnik fel és nemsokára a szocialista világ érdeklődésének központjába kerül: a modern szocializmus ideális tartalmának, lelki és érzésbeli értékének kérdése. Az utópisták, mint láttuk, egy nagy eszmének voltak lelkes és erkölcsi tüzétől áthatott, lángoló harcosai. Az ő szocializmusuk elsősorban az érzés és a szív szocializmusa volt. Ez volt nagy erényük és nagy hibájuk. A modern szocializmus, a marxizmus, ezzel szemben a szocializmusnak, mint természetszerűen szükséges, felismerhető és tudományos fejlődésnek gondolatbeli és megérthető megalapozásával legyőzte az utópizmus hiányait, de egyben megsemmisítette előnyeit is. Nem akarunk olyan messzire menni, mint Werner Sombart, akinek a véleménye szerint „a szocializmus megsemmisítően hatott minden idealisztikus ösztönzésre". Annyi bizonyos, hogy a marxizmus

a polgári társadalom beható kritikájával és a fejlődés gondolatán alapuló prognózisának hatalmával szükségszerűen, nem mindennapi erővel gyarapította a szocializmus megismerésének értékét, igaz, sokszor az érzelmi elemek rovására. A materialista történelemszemlélet képessé tesz bennünket arra, hogy ennek a fejlődésnek szükségszerűségét megértsük: a szocialista mozgalmat a valóság talajára kellett helyezni és a szocializmust a fantázia és a hit birodalmából a tudás, felismerés talapzatára kellett helyezni. Most azonban arról van szó, hogy az egyoldalúan az érzésre, vagy az értelemre alapított szocializmus között egy szintézist találjunk, egy szintézist *az utópia és a marxizmus között.* Nem gondolunk arra, hogy amit a marxizmus ismeretekben, elméleti értékekben nyujtott nekünk, azt feladjuk. Ellenkezőleg, büszkék vagyunk arra, hogy a század két legnagyobb férfia a győzelem öntudatával töltött el bennünket: a mi célunk meg fog valósulni, a mi birodalmunk el fog jönni! De „mindez nem akadályozhatja, hogy a szociális problémák tisztán értelmi kezelése mellett ismét több érzés, fantázia, idealizmus és erkölcsi pátosz is jogaikhoz jussanak" (Sombart). Bizonyos, hogy nem akarunk földöntúli rajongást és nem akarunk a szociális kísérletezések korába visszaesni, vissza akarjuk azonban hódítani a szocialista mozgalom számára azokat az értékeket, amelyeket a marxizmus egykor elvett tőle, mert annakidején el kellett vennie. Ezek az értékek a szocializmus lényegét a politikai és gazdasági harcain túl kultúrideállá, világszemléletté és új vallássá emelik. Nemcsak anyagi érdekek irányítsanak bennünket. A szocializmust „gyomorkérdés"-ből — eddig túlnyomóan az volt —, a szívnek, a jellemnek, az egész emberiségnek ügyévé akarjuk tenni. A szocializmus az egyes ember számára necsak a párthoz való tartozandóságból, necsak pártszervezeti esték felkeresésében és a szervezési munkából álljon, de az ember egész bensőjét, lelkét, életét, sőt privát életét és munkáját, foglalkozását is hassa át. Mindenki, aki szocialistának vallja magát, fáradozzon azon, hogy már maga körül valósítsa meg a szocialista közösség eszméjét.

Az a keret, amelyet a marxizmus a szocializmus nagy eszméjének kifeszített, szűknek bizonyult. Immár napjainkban egyre szaporodnak hangok, ame-

lyek a szocialista gondolat ideális, eszmei elmélyítését kívánják. Ezek a hangok azonban még nem elég világosak, tapogatózók, bátortalanok. Az ifjúság az új érzések hordozójának tudja magát. Ez az ifjúság a marxizmus elévülhetetlen, nagy értékeivel tisztában van, ezeket az értékeket magáévá teszi és továbbfejleszti, de egyben világgá kiáltja: Engedjétek, hogy szívünkkel is szocialisták legyünk! Hagyjátok, hogy utópisták is legyünk!

Így akarjuk vállalni: atyáink szellemét nem akarjuk megtagadni, hanem magunkévá akarjuk tenni, de egyoldalúságát enyhíteni akarjuk az ifjúság idealizmusával. Az apák szellemét és az ifjúság szívét! — ez az a szövetség, amelynek e rideg világ nem tud ellentállni. Marxista szellemben akarjuk szemlélni a valóságot. Ezen akarunk továbbépíteni. Nyitott szemmel akarunk nézni mindarra, ami körülöttünk történik. De eszménket, a szocializmus birodalmát is akarjuk, amely mint világító szimbolum köszönt felénk a messze égboltról. Ezt akarjuk szívünkben, lelkünkben, hűen a költő szavaihoz:

Járjatok a földön,

De nézzetek a csillagokba!

Függelék.

A marxista irodalomban és a gyakorlati munkás- és szocialista mozgalomban négy kérdésnek termett óriási irodalma: *a materialista történelemszemléletnek, az üzemi koncentráció és az elnyomorodás elméletének és a mezőgazdasági kérdésnek.*

Az első kérdésre *Rudolf Abraham* már utalt. A döntő gazdasági tényezők mellett figyelembe kell venni azt az erős kölcsönhatást, amely a gazdaság és az ideológia között van. Az ideológia nemcsak ráépítménye a mindenkori gazdasági szerkezetnek, amely meghatározza, hanem kölcsönhatásban önálló életet is fejt ki, úgyhogy a gyakorlati politikában és a történelemszemléletben figyelembe kell venni az ideológikus szellemi és lelki tényezők hatásának érvényesülését is. A kapitalizmus roppant válsága és e válságnak a fasizmusban és a diktatúrákban kirobbanó hatása szolgáltatott bizonyságot amellett, hogy a tömegpszichológiát — éppen úgy, mint az ideológiák, eszmék életét és hatását — erősebben kell figyelembe venni.

Az *üzemi koncentráció* kérdésében az iparosodó államok legutóbbi évtizedben kiadott különböző statisztikái azt bizonyították, hogy a növekedő tőkekoncentrációval egyidejűleg a *kisüzemek* szaporodása is vele jár. Sokan ebben az üzemi koncentráció elméletének cáfolatát vélték felfedezni. Maga az a tény, hogy a monopolkapitalizmus mellett az apróbb üzemek száma emelkedik és a fogyasztás terén a növekedő szükséglet kielégítésére vagy új iparágakban való termelésre a lehetőségek keretén belül kisüzemek keletkeztek: nem gyengíti a kapitalista termelésben *Marx* szerint végbemenő és megnyilvánuló üzemi koncentráció tendenciáját.

Erősen megtámadták az *elnyomorodás* elméletét és bizonyítgatták annak tarthatatlanságát. Rámutattak arra, hogy a szocialista- és munkásmoz-

galom erősödése létrehozta a munkásvédő törvényhozást, a munkásosztály magasabb életszínvonalat küzdött ki magának, a *Marx* által feltételezett elnyomorodás és az azt követő összeomlás tehát nem következett be. Ezt a kérdést soká vitatták. Elég rámutatnunk a kapitalizmus válsága nyomán fakadt nyomorra, a tömegek életszintjének süllyedésére és máris megállapítható, hogy az elnyomorodás viszonylagos értelemben valóban fennáll. De hogy ezt miért nem követi nyomon az összeomlás, már olyan kérdés, amelynek taglalásánál figyelembe kell venni *a kapitalizmus szerkezeti válságának lefolyását.* És hogy ez az összeomlás mikor, hogyan következik be és hogy bekövetkezik-e, általában már attól is függ, hogy társadalmi rendünk maradéktalanul elpusztul-e, hogy romjain új keljen életre, vagy pedig a válsággal birkózó kapitalizmusból magából alakulnak ki az új társadalmi rend létfeltételei és teremtik meg az átmenetet, amiben a háborúk, forradalmak minden eshetőségét számba kell venni.

A mezőgazdasági kérdésben a legutóbbi évtizedek sok értékes új ténnyel gyarapították tapasztalatainkat. A nagyüzemi termelést azokban az országokban és területeken gyárszerűvé fejlesztették (gabonagyárak), ahol hatalmas szabad földterületek álltak rendelkezésre. A mezőgazdasági termelés tudományos művelése, a technikai és kémiai eszközök alkalmazása éghajlati akadályokat küzdött le és a szemtermelés területén határtalan lehetőségeknek nyitotta meg az útját, de ugyanakkor erősebben előtérbe tódult a mezőgazdasági kisbirtokok és szövetkezeti üzemek jelentősége azokban az országokban, ahol nincs szabad föld vagy kevés föld áll rendelkezésre és ahol a népesség nagy és jelentékeny része állattenyésztésből és mezőgazdaságból él. A kisbirtokos-gazdálkodás is óriási fejlődést tüntet föl. Ez a tény új feladatokat ró a szociáldemokrata pártok gyakorlati politikájára, nevezetesen azt a feladatot, hogy *a falu és a város közötti különbségeket azonos létfeltételek nyujtásával kiegyenlítse.*

E könyv megírása óta a leghatalmasabb és legdöntőbb gazdasági tényként vonult be a közgazdasági irodalomba és az elméleti szocializmusba *a tervgazdálkodás.* A háború és a forradalmak óta ez a legnagyobb jelentőségű haladás, amelynek döntő kihatása csak ezután érvényesülhet. A monopólkapitalizmust fejlődésének csúcsán érte a válság és e válságból született meg *a tervgazdálkodás elháríthatatlan szüksége, mint a társadalmi átalakulás egyik legfontosabb pillére.* A fogyasztásnak és a termelésnek összhangba hozása, a termelés különböző területeinek összefüggése és kiegészítése nem oldható meg tervszerű gazdálkodás nélkül. *A tervgazdálkodás az első lépés a magántulajdonon alapuló társadalmi termelésből a szocialista társadalom felé.* A monopolkapitalizmus a régi társadalomban alakult ki, itt jutott el hanyatlásának szakaszához és a láthatáron már megjelent az új társadalom kialakulásának legfontosabb feltétele: *a közösség érdekében való tervgazdálkodás,* a tervszerű, észszerű termelési rend.

Hasonló új tény a pénz-, hitel- és bankrendszer, *a finánckapitalizmus jelentőségének felismerése is.* A bank- és hitelszervezet társadalmosítása nélkül nincs tervgazdálkodás. Így kapcsolódik egyik tény a másikba és nyujt világosságot abban a törekvésben, hogy *a politikai hatalom megszerzésének párosulnia kell a gazdasági erőforrások fölött való rendelkezéssel.*

A marxizmus gondolatrendszerének továbbépítése e tények figyelembevételével halad. Az *élő marxizmus* így marad meg iránymutatónak a munkásosztály, az emberiség számára. A marxizmus nem dogmatikus, betűszerinti értelmezéshez való ragaszkodást jelent. Az új tényekhez kell alkalmazni a marxizmust. A marxizmus elmélete olyan korban született meg, amikor *zsenialitás volt a kapitalista társadalom fejlődésének irányát felismerni.* Az azóta bekövetkezett tények igazolták azt, amit Marx csak sejtett vagy előre látott. A tények hatását lemérni és az új tények kialakulását felismerni és figyelemmel kísérni — ez jelenti a marxista gondolkodás továbbfejlesztését.

Mónus Illés.

Irodalom.

Tájékoztató a marxizmus kérdéseiről szóló tudományos művekről.

I. FEJEZET.

Marx—Engels: A Kommunista Kiáltvány.
Engels Frigyes: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. I. fejezet. (Rendkívül tanulságos, alapvető fontosságú mű.)
Bernstein Eduard: Mi a szocializmus?
Mayer, Gustav: Soziale Bewegungen und Theorien. (Leipzig, „Aus Natur und Geisteswelt" sorozat, Teubner.)
Vorländer, Karl: Geschichte der sozialistischen Ideen. (Kitűnő összefoglaló könyv bőséges irodalommal.)
Muckle, Friedrich: Geschichte der sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert. (Leipzig, „Aus Natur und Geisteswelt" sorozat, 2. kötet. (Mélyenjáró mű, haladottabb olvasóknak.)
Szabó Ervin: Szocializmus.
Adler, Max: Wegweiser, Studien zur Geschichte des Sozialismus.
Hendrik de Man: Der Sozialismus als Kulturbewegung.
Sombart Werner: Szocializmus, szocialista mozgalom.
Engels Frigyes: Utopikus és modern szocializmus.
— Anti-Dühring.
Morus Tamás: Utópia. Fordította és bevezetéssel ellátta Kelen Ferenc.
Bellamy: Visszapillantás kétezer évre.
Herzka Tivadar: Szabad föld.

II. FEJEZET.

Engels Frigyes: A szocializmus fejlődése. II. fejezet. (A modern szocializmus bölcseleti alapelveinek rövid kifejtése.)
— A történelmi materializmusról.
— A család, a magántulajdon és az állam.
Gorter H.: A történelmi materializmus.
Kautsky Károly: A kereszténység eredete.
Marx Károly: III. Napoleon államcsínyje.
Jaurès és **Lafargue** vitája a társadalom fejlődéséről.
Cunov: Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie.

Braun Soma dr.: A történelmi materializmus elmélete. (Szocialista Tudás Könyvtára.)
Lassalle Ferdinánd: Az alkotmányról.
— Munkásprogram.

III. FEJEZET.

Gide—Rist: Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen. (Terjedelmes, kiváló munka haladottabb olvasóknak.)
John Stuart Mill: Grundsätze der politischen Oekonomie. I—II.
Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosodás természetéről és okairól.

IV. FEJEZET.

Kautsky Károly: Marx gazdasági tanai.
Kampffmeyer—Fischer: Volkstümliche Einführung in das Marx-Studium.
(Lásd még **Boudin, Muckle** és **Wilbrandt** idézett munkáit.)
Marx Károly: Bér, ár, profit.
— Das Kapital. (Teljes magyar fordítása még nincs. Az I. kötet 2 részben megjelent Bécsben magyar nyelven Guth Antal nem elég szabatos fordításában.)
— Theorie über den Mehrwert. I—III.
— A tőke és a munka harca.
— Bérmunka és tőke.
Bernstein Eduard: A gazdasági élet alapfogalmai. I—II.
Szabó Ervin: A tőke és a munka harca.
Beer—Migray: Társadalmi harcok története.
Elek—Mezey: Társadalmi gazdaságtan.

V. FEJEZET.

Engels Frigyes: A szocializmus fejlődése. III. fejezet.
(Lásd még **Boudin, Muckle** és **Wilbrandt** idézett műveit.)
Mehring Franz: Marx Károly élete. (A legnagyobb Marx-életrajz.)
Karl Kautsky: Die historische Leistung von Karl Marx.
— Friedrich Engels, sein Leben, sein Wirken, seine Schriften.
Boudin L. B.: Das theoretische System von Karl Marx. (Internationale Bibliothek.)
Wilbrandt Robert: Karl Marx. („Aus Natur und Geisteswelt" sorozat.)
Adler Max: Marx, a gondolkodó.
A. Grigorovic: Osztályharc.
Wolfner-Farkas Pál: Osztályharcok a XIX. században.
Ipolyi Tamás: Egy nagy élet tanulságai: Marx.
Dános—Kovács: A szociális eszmék fejlődése.
Schäffle: A szocializmus alapvető tanításai.

Az itt felsorolt könyvek beszerezhetők a Népszava-könyvkereskedésben: Budapest VII, Erzsébet körút 35.